

**ЛИЧНА СЛОБОДА И БЕЗБЕДНОСТ:
ФИЛОСОФСКА, ПРАВНА И ПОЛИТИЧКА
РАСПРАВА**

М. Милановић

* * *

**LIČNA SLOBODA I BEZBEDNOST:
FILOSOFSKA, PRAVNA I POLITIČKA
RASPRAVA**

M. Milanović

№ 1188
1506

Книга 30

~~№ 1644~~ Sp. 327

1917

ЛИЧНА СЛОБОДА И БЕЗБЕДНОСТ

ФИЛОСОФСКА, ПРАВНА И ПОЛИТИЧКА
РАСПРАВА

НАПИСАО

М. МИЛОВАНОВИЋ

У БЕОГРАДУ

„Смиљев“ — штампарија Неро Тодоровића

1890

Hand. 1071

30

СВЕОПШТИ ПРИРОДНИ ЗАКОНИ ПО КОЈИМА СЕ РАЗВИЈА ЛИЧНА СЛОБОДА И БЕЗБЕДНОСТ

У ову по изследу доста малену тему може се суеведити сва људска учењет, како о природи у опште, тако и о свима грамама људског и друштвеног живота, па опет да се њена садржина не испуни. Јер је данас ван сваке сумње, за све увиђавније умне раднике, да се како ваља не може решити ниједно, па ма како сућушно друштвено питање, док се не доведе у свезу са целином свега људског проучавања. Додајмо овоме још и то, како је питање личне безбедности једно од највиших и најзаманлијих питања у људском животу, које је у исто доба и од највишег теориског значаја и од најужег практичког значаја, па ће нам тек онда јасно бити од какве је и колике важности његово излагање.

Према томе, данашњим ученим генерацијама може се е прва учинити да је питање личне сигурности и безбедности нешто ново и оригинално, да је производ новог доба и сувремене науке: по кад се добро размотри његова битна садржина одмах се мора увидети да је оно својим постањем суремено постању самог рода људског. Шта више доследан теоричар могао би потразити његове заметке и ван граница света човечанског у много слављеној и много зоразумеваној борби за опстанак, која је у новије доба поилавила умна зборишта европских народа. Но ми се нећемо тако далеко мислити, но ћемо се задовољити с чиниоцима, који су непосредни чиниоци света човечанског, бацив најпре кратак поглед на развитак живота светског у опште.

По физичким светским законима живот материјалне насељене састоји се у суевећавању разређивању и кружењу материје. На том путу поједини облици само су у толико чиниоци материјалног живота у колико су грађа за веће и пратици за мање

целине, а по себи се разуме да је ваља целина условљена деловима а делови целином. Јер је у неизмерној природној јерархији и све зависно од свега и опет у неку руку све независно од свега. У том случају молекули се јавља као снага само у саставу тела, а тела опет немају друге снаге до оне коју им дају молекули. А умни морални и у опште човечански свет и не познаје других закона.

И не гледајући на то што се нама е прва може учинити да су сви облици друштвеног живота вољна творевина човекова, нан сваке је сумње да друштвена насељена није ништа друго но један специјалан облик природног живота у опште. И то такви, који је у маломе и у великом и спољном и унутарњом својом страном умањена слика материјалног света. Јер једна породица, као год и један сунчев систем развија се по законима претежице у са свим концентричним круговима. Постање и живот народа као год и планетских светова може се само објаснити средотечном и вредобожном снагом. Правило је то закон без изузета како за свет материјални тако и за умни и морални.

За наш друштвени свет и његово правилно развиће нема подеснијег и савршенијег прототипа од развића сунчаног нашег света, где је узајамна и наизменична зависност тако рећи идеална; где ја центар живот делова а делови центра; где централизација и децентрализација стоје у узајамној и наизменичној зависности и независности, јављајући се узајамно и наизменично једно као цел и друго као средство, и обрнуто. Или на краће где све зависи од једног и једно од свега. Истоветни поредак налази се и на више и на ниже до васељене и молекула, и тај поредак није ништа друго но живот васељене. Поништите зависност планета од центра света па сте поништили систем; поништите им независност, па сте опет поништили систем. Са људским друштвима истоветан ја случај.

Истина савремени позитивизам ограничава се на умне паралеле и не тражи тако широке сличности, али нам то ни мало не смета да посматрамо друштвену грађевину са најширег гледишта од најдубљег основа њена. Јер нам није довољно што су велики умови у новије доба утврдили, да под сталне законе потпада све у природи не изумимајући ни најбудљивију људску замисао; но нам ваља јасних примера и илустрација да би се могао како ваља схватити значај и заманај те генералне истине. На како је васељенска биосфера непремена и неограничена,

то тих примерa има безброjno. A za sredinu i pratni te biosvere može se uzeti koja se hoće pozicija, no inak za našu je temu najodnosnije i њеној задаћи no најближе да узмемо породицу као pratni свих човечанских и друштвених захтева, и разуме се и личне сигурности која је овде у питању.

Не гледајући на све проповеди сувременог позитивизма о друштвеној улози производње, поделе и потрошње материјалних добара, и задаћи кућења, васпитања, правде и законодавства итд.: — омет је ван сваке сумње да је породица среднште света човечанског, полазна и излазна тачка његова. Јер је њакат без икаквог приговора да се друштвени свет не би могао ни замислити, ако га не би ма колико презимала инстинктивна љубав и симпатија, којој је прело у породици. И ма каква да је била првобитна људска породица, омет је испоречна истина да су се и у најранијем и најсуровијем облику њеном налазили у маломе сви облици и сви закони сувременог друштвеног живота, иа разуме се и захтев потпуне личне сигурности, која је овде у питању, пошто је оно што је битно, што је елементарно у том питању основа самог бића породичног. Према томе питање о личној сигурности није ништа друго no питање о личној битности, како индивидуалног тако и друштвеног живота.

A та омет лична битност са свим је инстинктивно добро наглашена и у најпростијој првобитној породици. Јер су се деца вагда сматрала као делови тела родитељског, као један део бића и живота њихова, као вазетита снага и поуздане њихове. И у колико је тај инстинктивни нагласак био снажнији у првобитној породици и витезивнија свесна замена његова у широким круговима културних друштава у толико је више било личне безбедности. A по себи се разуме да су обе те чињенице у разним ерама више мање, прелазиле из породица у браства, из ових у племена из племена у народ а из народа у међународне односе.

И у колико се више тај круг ширio у толико је све више и више слабила инстинктивна истоветност бића и живота међу еродним како јединкама тако племенима и народима. По том закону врло удаљени еродници немају за нас ни издалека оног интереса који се осећа спреам свога народа. Тако бива у воду народном, а ствар је истоветна и у међународним односима. Идући тако од ближега даљему и од онога што је истоветно е бивеа нашим ономе што је од њега различно, иа послетку долазимо

do takih odlika, koje ne samo da ne smatramo kao jedno s nama no kao nešto no sve tuđe, no sve strana i ravnodušno na šta više u nekim priликама и као неско и нешто.

Велика разноликост у наравима и обичајима, у веровању и начину живота, у говору и пошви и т. д. — што је све у неку руку обусловљено великом разноликошћу климатских и уопште природних прилика — све то производи мржњу не само међу удаљеним и врло различним племенима но и међу племенима једног истог народа. Отуда су већим делом најужаснији племенски ратови, племенска кљња и затирања, не само међу различним племенима но и међу племенима једног истог народа у којима су често читави народи истрежавали с лица земљиног. На том ступњу друштвеног развоја лична политичка сигурност и слобода сасвим је непозната.

У току историјског времена из тог племенског затирања, које би се могло назвати неким врстом борбе за опстанак, као неким природним избором, на послетку излази неко као победилац, а неко опет као побеђени. На том ступњу друштвеног развоја отпочиње нов поредак ствари. Победници се сматрају сиром побеђених као једна велика власна породица, и обрнуто, побеђени као велика подјармљена породица. У међусобним односима те су породице етајале са свим неједнако. Власна је породица била у потпуној безбедности а потчињена није имала никакве личне сигурности. А да би се тај поредак што дуже одржао и што боље утврдио власна је породица доводила своје порекло, или вереко или национално, од какве натприродне божанске породице и тиме своју фактичку надмоћност увела у народну религију, народна предања и празноверце.

На тим основама, више мање, биле су засноване најстарије кастичке државе, стара друштва Грка и Римљана, средњевековно племство и рittersтво па и нови и најновији државни апсолутизам. Но док се тај процес потпуно извршио, док су на тај начин створене велике државе централнетичког облика докле су се поједини центри и у самој властој породици толико ослабили, да је во самој физичкој претседници лична безбедност на једној страни и у самој тој породици додуле довољена; јер се из не мало по мало издвојило мали број индивидуа пред којима је све остало било по све сићушно и бесправно. Тако се процес извршио у свима големим централнетичким државама и старине и новог времена. У тим се државама мали број власника поређао илвесним хијерархиским редом на чијем челу стоји апсолутни господар од живота, части и имања својих поданика.

Тако се довршила прва перијода друштвенога развића, у којој је лична слобода и безбедност опадала у истој сразмери у којој се ширио обим државне и народне заједнице. Данашње азијске и афричке државе још нису тај први ступањ преживеле. Но како у људским друштвима, као и у природи у опште, не може бити застоја то се по неизбежности почну раенадати државе, које су до краја увећане и сусрећене, а људска мисао, људско вековно искуство и вековне патње почну показивати путове бољој будућности. Религијски проповедници, мученици и пророци истичу се први као људи, који захтевају нов друштвени поредак. Или боље, ти су људи позивали пригњечено човештво да потражи изгубљени рај који се одишава у првобитној људској породици.

Но како на земљи није било никога који би могао бити отац милијунима људи, то су религиозни учитељи потражили на другом месту тога оца који све зна, све види, који је у исто доба свуда и на сваком месту, који свако добро награђује и свако зло казни, који је толико моћан да пред њим ништава сва људска величина, и на послетку коме су сви људи оно што су деца родитељима. И које год признао тога всемогућног оца по извесним проиштем, тај је већ по самом томе не гледајући на све остале разлике, које су туђиле човека од човека, постајао равниранан члан големе једне породице, која има једног заједничког оца.

И не гледајући на то што говоре и шта могу рећи данашње позитивисте о свима великим светским религијама, нарочито о хришћанској, ван сваке је сумње, да су један од најзавишенијих облика којима је човештво кушало и којима и данас куша да од људског рода створи једну велику породицу. Нек се само погледа ма која од данашњих, па и ако доста оверталних религија, па ће се увидети, да су оне и до данас један од најнапреданијих облика који разнолике елементе спајају у големе људске заједнице. А као пратин свих религијских начела која спајају човештво у једну једину породицу можемо с дивљењем поменути мојсијевизам: јер то начело које спаја у једну породицу један од најрастуренијих народа на свету показало се много снажније од све савремене културе, савремене науке, савременог образовања и васпитања и т. д.

Сва та ересства нису могла ни на реалном ни на идеалном пољу створити оне чврсте узјамне симпатије међу члановима европског друштва, коју је мојсијевизам створио међу Јеврејима

учинив их синовима једног јединог родитеља. Подмлађена и допуњена Христовом проповеди наука је та, нема сумње, највиша и најсуптилнија врста идеализма, чисто и најзавишеније вештачење, које се и како може у роду људском замислити. Но у једно то је најкрупнији појав у људском животу, који ће се провлачити у хиљадама облика кроз живот људски до последњих поколења. Јер свеколика задаћа људска, докле је човештва, као да се једино на то може свести, да се реализује тај високи религиозни идеализам.

Сва људска мудрост, све науке и све пекуство, на последњем ступњу своме, као да и немају друге задаће, но да потраже на другом основу оно што је људско друштво изгубило развојем својим — да човештву потраже она чије би биће било неговестно с бићем свега људског рода. На како се то не може наћи на путу обичне материјалне претекнице, обичног нашег схватања и поимања, то се морало по неодољивости ударити у вештачење, у истраживање средстава која би нас могла поставити, једног сиром другог, све сиром једног и једног сиром свију, у оне односе у којима су деца сиром својих родитеља. Дакле, на последњем ступњу лична наша безбедност зависи од тога, колико ће друштво моћи створити могућности, да се свака појединац уздигне до оног осећања, које постоји међу родитељима и породом. И у колико које друштво моће више прибавити погодаба да се вештачким навикавањем и васпитавањем, друштвеним уређењима, религиозним принципима, науком итд. приближи томе идеалу у толико ће више личног добијати сигурности.

То је факат без икаквог приговора, а са свим је друго питање, да ли се сувремена друштва, вољно или невољно, тој цели приближују. Полазећи са разних становишта разни мисли оци на то питање разнолико одговарају; али и после свих тих по све разноликих одговора са свим је сигурно, да огромна снага ради векова са свим невољно на тој највишој друштвеној задаћи. Големи су проналазци, голема средства која стоје на расположењу тој високој друштвеној задаћи; али нема сумње да су тако исто големи и још веће тежкоће које се на том путу морају савладати. Према томе сва та циновека средства, све васпитање и навикавање и т. д. — само су припреме, просто рекогносковање, оних области које човештво с толиком жудњом жели да поседне. Но ипак не сме се порицати како се тим увиђајем дошло до важних резултата. Јер је велика и управ не-

одређена корист у томе, што је људска мисао познала, ма и најмање, поље рада свога, што се са признањем неответности свега рода људскога повело са темеља признав отворено непо-
битан чин: да је живот људски и друштвени један облик жи-
вота светског да су материје нашег организма оне исте које се
налазе и у телима биљним и минералним; да је конструкција
нашег тела удењена по неответном плану као и организми
других животиња; да су сва људска племена синови јединих,
или бар неволних родитеља, и на послетку да сви људи имају
једног свемоћног оца на небу.

На и ако је та преширока неответност непосредно без
сваког практичног резултата, да тему која је овде у питању
онет је ван сваке сумње, да је она темељ на ком је европско
човештво предузело да подигне уточиште слободне личности
човекове, и да од целокупног људства образује голему једну
породицу коју би прожимали неответни закони који се налазе
и у обичној људској породици. И не гледајући на све материја-
листичке побуде сувремених повољца, с поуздањем се може твр-
дити, да ни једна људска мисао наједно практично дело људско
није мишало, а да овој преголемој задаћи није штогод допринело.
И најсуптилнија метафизичка разматрања, и највише тако зване
друштвене утопије и старине и новог времена, као и најо-
бичнији ковачки, зидарски и столарски радови ствари су овој
са свим нехотично допринесли.

И ма колико да се с прва може учинити као некоректно
онет је ван сваке сумње тврђење, да један ударац чекића на
подугама гвозденог пута, или једно хемиско лучење за цели
електрични телеграф, или један удар вијуга у усленим мајда-
ницама, или једна поука из физике о трењу, или из метафизике
о људској суверености и т. д. — допринесе једној од последњих
цели човекових која је овде у питању. Јер је изван свакога
спора да људство не може постати једна велика породица док
неда земља пре свега не буде једна велика заједничка кућа и
сви људи међу собом браћа. Човештво, дакле, са свим инстик-
тивно и по правилу с највећим еготијетичким смеровима тежи
неодољиво овој цели коју смо напред поменули! Наљљивом про-
матрачу не би било тешко пронаћи посред сувременог европског
ансодутијетичког деспотизма извесне самоуправне чинице. А тако
него наљљив проматрач нашао би посред сувременог европског
капитализма јасне знаке Платонова комунизма од кога се толико

грозе савремене капиталистичке генерације. У тој ствари има управо нечега неодољивог. Савремени државни и капиталистички деспотизам с великом ревношћу гаји доду која ће му на сигурно живот одузети.

Сва савремена европска државна уређења којима се хоће да учврсти капиталистички и државни деспотизам са свим невољно доприносе пропасти самог тога деспотизма. У тој ствари има нечега сличног са оним што се хоће да продужи индивидуални физички живот дијетам, које су саме по себи средство за лагано изумирање. Савремена уставност само је умерено и благо уживање деспотизма, које ће, та пре та после, донети смрт пацијенту. Савремени закони о потпомагању невољника, о образовању штедионица, о гаранцији извесног имања земљораднику и занацији и т. д. само је умерено дијетално уживање капиталистичког деспотизма, које ће на сигурно донети смрт уживаоцу. Истовестан је случај, више мање, и са свима државним уређењима кроз сву сву еверу политичког живота савремених европских народа.

То је у основи наше гледиште које ће се осветлити у току ове расправе.

ОСНОВНИ ЧОВЕЧАНСКИ И ДРУШТВЕНИ ЗАКONI НА КОЈЕ СЕ НАСЛАЊА ЛИЧНА СЛОБОДА И БЕЗБЕДНОСТ

Човештво се истинитивно групише у разним временима и народима у сасвим разнолике облике, али сваки од њих, па ма колико се задевали разноликом одећом, уређен је по типу породичном. И као што се цена и безбедност личности у породици заснива на истоветности бића и живота међу децом и родитељима, тако се и у тељонским и кастичким друштвима та безбедност заснива на истоветности веровања и кастичког поретка. Истоветан је случај и са свима друштвеним облицима кроз све сфере народног и друштвеног живота. Хришћанска друштва у опште узев, односно нехришћана личну су сигурност од тог заједничког принципа добијала. Поједине хришћанске секте наспрам других тако су исто стојале. Чланови разних народа, разних сталежа једног истог народа, чланови једног истог сталежа разних политичких корпорација, разних богатства, разних поља, разне умности и т. д. имају своју личну вредност од тих чинилаца, и у колико су чланови мањих корпорација у толико више имају личне сигурности.

Велики мислиоци свих времена и народа тражили су ма каквог излаза из тога по све колебаљивог, по све несигурног и по све неодређеног стања ствари. Они су кушали неће ли наћи општу какву основу која би за све подједнако предила, не следајући на све многобројне разлике како индивидуалног тако социјалног и политичког значаја. Нећемо порицати како је та тражња, погледана са стварног становишта, аналога тражњи философског камена; али се ипак мора признати, да је резултат те тражње, метафизичко *Ja* један од највећих и најкориснијих проналазача рода људског, без кога би било лично достојанство човеково, његова лична битност и сигурност, проста играчка

материјалне или материјалистичке људске надмоћности. Јер без тога проналаска лично достојанство човеково не би се имало ни на што чврсто и поуздано ослонити. Нек се само допусти да се лично достојанство човеково налази у материјалним предметима било у њему или ван њега, па се онда то достојанство потражи у основи својој. Нек се само не узме умно наше и морално *Ja*, као највиша цел у животу из које све потиче и у коју се све враћа, — па би онда материјална претезница, у којој нема ничега човечанског, била једино осветљено начело у животу људском онако исто као и у животу животињском.

Без тога унутарњег самосталног личног принципа лично би наше достојанство изгледало онако исто као и религија без апстрактног небеског срединга из кога је све изишло и у које се опет све повраћа, — проста, дакле, бесмислица и ништа више. И као што нека Волтер рече, да би то религиозно срединге ваљало створити, кад га у истини не би било, тако нећемо моћи данас рећи да би метафизичко суверено умно и морално *Ja* ваљало створити баш и кад га не би било. Но како оно у истини постоји, то нам га није потребно стварати, и метафизичарима свих времена припада велика хвала што су тај принцип човекова достојанства нашли посред животињске природе човеке, — што су умно и моралну нашу битност умели апстраховати од свих материјалних чинилаца и ту апстракцију подићи на највиши ступањ у животу. Јер говорили позитивни умови овог века шта им драго, опет је истина без приговора, да без самосталног и апсолутног принципа који се налази у самој природи човековој, на коме се заснива достојанство човеково, то би се достојанство у прашину распадо. Кад се умна и морална наша личност не би узела као цел по себи, као самостално непокретно и последње начело у животу које ни од чега независно па против од њега све зависи, — тада би човек и човечанство били проста и гола провија.

Према томе, друштво, држава, наука и вештине и т. д. све оно што у живот људски улази има само толико важности, колико доприноси сувереној личности човековој. Апстрактно узев то је прво и потоње начело у људском животу, без кога се људско друштво не може никако обићи, јер је нужни постулат човекове слободе и независности. Али сама по себи та апстрактна сувереност једва да би била и од какве практичне предности да јој нису прискочиле у помоћ небројане друге чињенице.

Јер чиница шта нам драго апстрактно *Ја* не може бити цел материјалног нашег *Ја*, личног нашег физичког организма; а тако исто тај апстрактни лични суверен не може бити цел нашег религиозног, економног и у опште материјалног и социјалног бића. Јер свака грана друштвеног живота има своје *Ја* без кога се не може облићи.

И то друштвено *Ја* није нешто елементарно, нешто што је собом цел, но је сложено из небројених чинилаца, који су по неком хијерархичком поретку, час цел по себи, а час средство ради других цели. У извесним приликама наше политичко *Ја* долази у једну пету равнину с личним сувереним метафизичким. У другим приликама наше национално *Ја* то исто место заузима. По кад кад је наше религиозно *Ја* то исто што и оба прва а у неким приликама, у извесној мери, наше економно *Ја* све остало у себи садржава. Наше, дакле, социјално *Ја* смешта је из разних елемената, који се до неке слажу, а од неке стоје у најотворнијој супротности.

Ако се хоће добро да нагласи ма који од небројених састојака социјалне наше личности, онда по неизбежности сви остали морају доћи у присењак, морају остати слаби и неразвијени. И то вреди како за појединце тако и за народе. У гдевојих појединаца економно *Ја* поткрили све остале особине; у неких религиозна личност апсорбује у се све остале особине природе човекове и друштвене; у неких опет апстрактно суверено, умно и морално, с великим напором избија на површину и све остало баца у присењак. Са народима је истоветан случај. По неопходности свих људских и друштвених прилика неки се народи више потичу својим економним *Ја*, неки својим умним и моралним, неки својом религиозном и правном личношћу, својим слободама и т.д. А по себи се разуме да је то потицање, више мање, резултат многих прилика, које се негде могу у неколико по нашој вољи модификовати, али се не могу са свим по нашој вољи уредити.

У приликама, у којима се данас налази целокупан српски народ, наше национално и религиозно *Ја* долази у једну равнину с метафизичким апстрактним умним и моралним. Јер се само кроз тај медијум може дати маха развоју слободне личности наше. А сувишно је и напомињати да су економно и политичко *Ја* српског народа у целости нераздвојни саставци религиозног и националног. Само ваља поменути да се на путу како индивидуалне тако и народне наше суверености налази толико препрека, да их

sve niје moguћno ni poboreјati. Individуалno biће наше samo no seби ima суму узрока koji сметају умној и моралној слободи нашој. A и све сувремене установе како религиозног тако политичког и социалног живота у опште, исеу подеиене према принципу суверене наше умне и моралне личности, но са свим обрнуто, не гледајући на то што се сувремена друштва труде да противно овозе докажу. Но ипак, као што смо напред рекли, сувремена друштва тераца четим егајизмом, са свим несвесно доприносе човеком и националном суверенитету.

Међу препрекама које највише сметају како индивидуалном тако и националном суверенитету, ваља на првом месту поминути економно стање сувремене Европе. Тај је чинилац толико важан, да су у новије доба неки мислиоци поумили да на економном пољу са свим разреше све друштвене проблеме. И ма колико да је једнострано тако поступање, опет је ван сваке сумње, да је човеком економно *Ja* истинска основа наше умне моралне и религиозне личности. Ван сваке је сумње да се економно питање унесе у сва дела људска, и да се данас не може научне стране говорити ни о једној грани људског живота, ако се не узводи разума о томе питању. А нарочито од економног питања у мношме зависи питање о личној слободи и безбедности.

Тај големи значај економног утицаја на људски развитак изнео је на видело, у свој својој екстремности, највећи ум људски из старине, Платон, у својој прослављеној републици итисеиув из ње за свагда употребу новца и приватне својине. Но томе је прослављеном мислиоцу с правом приговорно тако исто славни други ум из старине, Аристотело, рекав, да та Платонова операција не би никаквим плодом уродила, ако се пре свега не би уравнале страсти и апетити, јер без тога неће нигда бити међу људма браћна и једнакости. Тема је, дакле постављена обострано, и остављена потомству на решење.

И донета потомство је куњало, а још и данас непрекидно куња с несеказаном, више мање, но све инетивном ревностију да се друштвена питања реше на једној, или на другој, или на обе те основе. Кад је стари јелинеко-римски свет са ишањем и страстима догнао до крајности, јави се једна луча божанске светлости у облику првобитног хришћанства које је било поставило себи за задаћу да уравна оба та елемента. Доцније власно хришћанство напустило је економно уравњање и прихватило се само уравњања страсти и апетита. Средњовековно хришћанство с ма-

наспрежним животом kuшalo je y svojoj svojoj ekstremnosti, da uravna ljudske strasti, sa svim ih ubijajući, i nekorektajući. A moderno onet čoveštvo po sve instiktivno, s velikim naporima, trudi se, da uravna umnost i imaње.

Koliko li se junaka i mučenika javilo do sad na oba ta terena! Koliko li se umnog oružja potrošilo y borbi oko sa-
plađivanja geshkoša koje stoje na putu uravњања strasti i imaња! Na ipak nije se y tom pogledu učinilo onoliko koliko se želilo. Jer način kojim je to kušaње vršeno bio je y neku ruku protivan samom biću i onetaku čovekovom. Ugušujući strasti sredњевековно хришћанство ништило je pokretnu снагу čovekovu, koja se može na dobro kao god i na зло употребити. A uzidaњем личне слободе i prognaњem novca, kao da bi se tako četo ništila pokretna снага друштvena, koja se takođe može i na зло kao i na dobro употребити. No kako se ovaj posledњи način uravњања nije mogao ni y једном vremenu i narodu y већим размерима pokušati, to je питање o његоvoj mogućности i nemogućности још sasvim otvoreno питање, a možda ће tako otvoreno остати i do posledњих vremena.

I dokle je sredњевековно ubijaње strasti y onete danas priznato, kao ubijaње same prirode čovekove, dotle se ubijaње личне svojine y raznim oblicima још smatra kao sa svim opravdano. Suvremeni socijalizam koji je toliko prestavio moderne kapitaliste nije niшта drugo no јedan od mnogobrojnih i naj-snažnijih, i to sa svim legitimnih činilaca kojima suvremeno društvo kuša da leči patološko стање економних односа moderne Evrope. A da li ће будућност pokazati da je metoda lečenja pogrešna, или ne, to nije лако pogoditi. No to питање y svojoj svojoj ekstremnosti kao da i nije od непосредnog interesa za temu koja je ovde y питању.

Za nas je dovoljno da konstатујемо факат, како се по onitoј сугласности свих умова, свих европских народа i социјални i физички човек suvremene Evrope nalazi y стању прелазном, или bolje y стању koje neodgovara друштвеним нашим хришћанским i човечанским идеалима. U свету човечанском како индивидуалном tako i народном, kao i y природи y onite, ima da se savлада na сваком кораку навесна врата препрека, навесна врата сметња, koje су y једно i непријатељи напретка i покретачи onих особина koje су нарочито човечанског значаја. Према природним својим особинама неки су народи, kao god i појединци,

свазанија у једном а неки у другом правцу. И према стицају како националних и човечанских, тако и свих осталих природних прилика извесни се народи, као и појединци, јављају као вође у животу човечанском. Али при свем том нема ни појединца ни народа, који би био физичком природом својом оно што захтевају човечански и хришћански наши идеали.

Отуда потреба вечне борбе међу физичким с једне и умним и моралним човеком с друге стране. Отуда нужност, да се у тој борби ни за час не попусти, ако се хоће да се буде господар положаја, а то вреди како за појединце тако и за народе. Отуда потреба небројаних уставова културне Европе, које нису ништа друго, но блиски или удаљенији, посреднији или непосреднији заводи за лечење болесљивог стања нашег социјалног и политичког организма. Или, ако се хоће све друштвене установе пе узимајући ни религију нису ништа друго но институти за уни- томљавање природе човекове и друштвене ради хришћанских и човечанских наших идеала — умне и моралне личности човекове — а на штету животињског стовња физичке природе човекове. Сувишно је и наговизвати, да су они узроци који чине то уни- томљавање илузорним, они ветри са којих је, у неком друштву лична безбедност недовољна.

А ипак све те узроке, и поватати им све крајеве не би значило, ни више ни мање, но анализовати целокупно, како индивидуално тако и колективно умно и морално биће наше и потражити колико се оно може сувременим политичким и социјалним уставима модификовати тако да одговара хришћанским и човечанским нашим идеалима, и колико се и како може њима послужити те да се допринесе решењу постављеног питања. На и то није све. Свестрано излагање овог питања обухватило би још и то, колико су поједине науке сигурне са својим начелима и рецитима. Но како тако преширока задаћа не би одговарала оном смеру који је овој теми постављен, то ћемо се ми ограничити само на оно што је општије и ближе не уништајући се у детаљно излагање чињеница тога чина, који су управо безбројни: јер, као што смо напред казали, свестрано погледај на ма које питање друштвено мора се видети да је све у свему.

Ма шта се говорило о специјалној природи човековој факат је по све неминован, да је у неку руку, овим породице, свака људска заједница исприродна, вештачка, изтегнута. И ма колико се декламовало о људским првобитним моралним особинама ипак је невољан чин, да је човек склоп чим се

измogli iz tesnog porodičnog kruga da svoje biće petiče kao cel, a sve ostalo da smatra kao sredstvo radi te цели. Za људски живот, као год за живот насељене у опште узев, нема неутралне средине. Оно што није своје сматра се у исто доба као туђе, а туђим овладати, себи га присвојити, као да је прво начело физичког бића човековог. Из тога узрока у људским друштвима настаје по неопходности нека врста тихог ратовања свију против свакога и свакога против свију, које је застајало само онда кад се у по све централисаним државама личност у масу утонила постав престо оруђе централне управе.

У таквом стању налазила су се средњевековна друштва, а више мање и друштва модерне Европе све до почетка свога века. Човек је дакле био сирва принуђен — као што рече велики друштвени мислилац Ч. С. Миљ — да прибегне под заштиту јаче какве звери, те да би се могао од зверова одбранити. Али како је и краљ орлова, вели Миљ, био склон да непрекидно напада своје штабенике, то се ваљало и од његова кљуна бранити. И у моменту кад је централизација кулминисала и деспотичја дошла до вршка ма на којој области, у том моменту отпочне реакција, централизација се почне распадати и пригњечена лична слобода и независност почну се дизати и тежити изгубљеном рају своје. Борба, дакле, на ново отпочиње само у обрнутом виду. Место борбе свију против свакога и обрнуто, сад отпочиње борба друштава против својих негдашњих заштитника, која се у модерној Европи, у новије време, свршила обоостраним узајамним понуштањем, — уставним европским владавинама: али при свем том као да су обе стране на опрезу, као да међу њима нема нити може бити петичког изравњања. Но ипак нема више те силе, која би могла за дуже време задржати на тој области једном отпочету друштвену процедуру.

А по себи се разуме, као што смо већ поменули, да то стање ствари није резултат новог доба и нове сувремене науке. На против, посред најгнуснијег средњевековног ропства човечански ум петиче нам поменуто метафизичко суверено умно и морално Ја. И посред највеће имовне неједнакости истицањ је у разним временима и облицима Платонов комунизам. На шта више и не слутећи о томе модерна друштва са свим несвесно нагињу личној суверенитету и имовној једнакости; или још боље, и не слутећи о томе, модерна друштва нагињу првобитном стању првобитне људске породице, у којој су сви чланови, не само по

имenu no i no osećanju netočetni sa celinom. Toj dakle, poslednjoj цели човековој najviše moderno čoveštvo, i u koliko se koji narod više toj цели približi, u toliko mu je više osigurana razvika slobodne ličnosti njegove. Prema tome od veštaceња se danas očekuje, da odgaji na široko, u društvenom životu, ono osećanje, koje postoji među roditeljima i porodom, i koje bi spojilo sve ljude u jednu veliku netičku porodicu.

И ма колико да се с тим veštaceњem прегоњило у разним временима и narodима, и ма колико да се то veštaceње на зло употребљавало и сваки му се значај премано, onog остаје као neobitnaј факат, да је veštaceње један од битних елемената у животу, како појединаца тако и народа. Јер ниједан момент живота људског не може се без њега обити, онако нето, као што се ниједан момент живота материјалног не може обити без претежице. Човек је принуђен свуда да veštaci, и то његово veštaceње врло је важан део живота његова. У науци је човек принуђен да veštaceњem тражи сличност посред различности, и различност посред сличности. Посматрајући живот било индивидуални, природни или социјални, човек се на првом и на сваком другом кораку мора послужити veštaceњem одбавив многе особине материје, која је предмет посматрања, које су нераздвојне од предмета за посматрање. У политици, у религији, у праву, у veštaceњу и т. д. свуда се човек служи veštaceњem, које је по кад што врло на близу с мађонинством. Сви високи идеали, сва научна начела, сви природни закони и т. т. нису ништа друго, но највиша врта људског veštaceња. И што је начело онитије и наука обитија, то је она све više и više предмет veštaceња. А највиша и најэлементнија врта људског veštaceња састоји се у кушању да се од целокупног људства створи једна огромна људска породица, која ће се само обитом различовати од обичне породице.

Као што је напред поменуто, вековима се радило на тој великој задаци људској, али су сви ти досадањи радови, više мање, покушаји без икаквих у велико видних резултата. Стара законодавства стварала су заједнице чи су се чланови сматрали као једно само наспрам других чланова других туђинских удружења; али нису могли одгајити унутарња осећања братства и једнакости. Хришћанство је то нето учинило још у већем размеру, али ни оно није могло обратити човештво. Научено дим искуством модерно је човештво обрнуло са свим другим путовима.

Уместо са масама оно је почело свој посао с молекулима. Из природе и друштва модерни се човек на послетку враћа у сама себе, пенетрира се и налази у себи многе особине, које се могу на разне начине модификовати према модификованој средини живота.

Проучавајући те модификације модерна је психологија у друштву с физиологијом и биологијом обелоданила, да човечанске, као год и физичке наше особине, теку по извесним правилима, која не могу безусловно од наше воље зависити, но су резултат утврђених материјалних чињилаца. На тој се основи даље показало, да дух и тело стоје у удајамној зависности, да је мисао обусловљена материјалним чињоцима онако исто као и ток крви наше, да живот и средина стоје у непрекидној размени, не само у физичком но и умном и моралном односу; и на послетку да то све прелази у наслеђе, с колена на колена, и да свако поколење у том наслеђу нешто измени, дода рекомбинирује или модификује. Или другим речма, да се свако поколење по мало примакне ближе оном поретку, који годи слободном разvitку и личној безбедности, као потицањим друштвеним задаћама. x

Са свим слична откровења даје нам и социјологија. Вера, обичаји, предања, породични и задружни живот, занимање и начин живота, чистота парани и народног карактера у опште, — све је то обусловљено донекле географским положајем, климатским геолошким и другим природним приликама. Из тога излази да то небу случајне појаве, но са свим утврђени резултати природних друштвених прилика, које се петина могу модификовати у корист друштвених наших идеала, али се ипак не могу независно од своје материјалне основе по нашој ђуди мењати и реметити. То је сазнање повело европско човештво један корак ближе зближавању, ерођавању и повраћању човештва изгубљеном рају своме, првобитној срећи првобитне породице. Јер свест о томе, да су све разлике у роду људском разлике освећене законима живота велика је добит у процесу личне слободе и безбедности.

На основи тих научних истина политичка наука заснива сувереност народну, која је опет заснована на јединству бића и живота народног, а та се опет сувереност цени на мање јединице тако, да се на послетку сувереност народна повазује, као сума мањих суверених политичких тела. И што је та последња група ужа, што се више приближава породичном обиму, што се

мање својим крвним сродством удаљује од породице, све је више и више погодба за развитак слободне личности.

Економна наука води нас истоветним путевима, само су њене стазе највише непроходне, јер нема ниједног чиниоца у људском и друштвеном животу, који би толико отежавао развитак слободне личности, као економно стање сувремене Европе. И не гледајући на то што је привредна наука поставила начело по коме само рад даје право на својину; или другим речма, да је своје само оно у што се уноси један део бића и живота свога, — опет су сувремена друштва на тој области највише удаљена од правог пута, који води развитку личне слободе и суверености. Наука је истина наша и на овој области све материјалне погодбе, од којих зависи произвођење богатства, али је и до данас његова подела остављена, више, мање, материјалној претежци личног егоизма.

Природне науке немају, истина, никаквог непосредног утицаја на развитак личне сигурности; али су оне халати, који увећавају произвођење материјалних добара и потпомажу брз и лак саобраћај и размену мисли, обичаја, начина живота, ношње и т. д. свега онога што чини живот у истини. На по томе и те нас науке потпомажу, да се колико толико кренемо напред последњој цели друштвеној, зближењу, сродности, упознању и међусобној љубави и оданости, како појединих чланова једног народа тако и чланова међународних.

И не гледајући на сва патолошка стања модерних друштава, од којих су велика већина непосредни резултати употребе природних наука, опет је модерно природњаштво учинило и непосредне услуге роду људском, бар најмање тиме, што је донекле променило облик државног и друштвеног деспотизма, и дало могућности, да се на брао сирне криве међународне разширене. А по себи се разуме, да је поред добра и по нево, и то са свим замашно зло, дошло с његовом употребом. Модерни индустријски капитализам с модерним бескућничким пролетерством, као да су непосредни резултати примене финансијског знања у људским пословима. Па ипак оба та зла као да нису овако тешка, као средњевековно племство и ропство. Тиранија је истина остала; али је морала обући другу одећу, и макар привидно прилагодити се новом поретку, који је потекао из сувремених друштвених идеала. Сурови се, дакле, средњевековни племћ обукао помоћу природњаштва у тогу препреденог индустријског капитализета, а ропски

средњовековni otrok stao je, pod uticajem suvremenih društvenih ideala, pod crvenu zastavu, koja danas prestravljuje ekonomski bolesljivu evropsku kulturu onako isto kao što neгда prestravljavаше Хуни гнусну римску цивилизацију. После свега, дакле, модерно је природњаштво важан чинилац којим ће се једног дана у велико послужити човештво при састављању велике светеке породице.

Са своје онег стране, историја нам као наука, настављајући се на све друге науке, износи слику људског живота из прошлости и показује нам светле и тамне стране његове. Она нам показује путове који су повели народе срећи и благостању, а тако исто и путове који воде онадању и пропасти, те нам тако у једном срећном или несрећном чину представља добре последице ових људских дела која су сугласна са законима човештва и обрнуто. Но по невољи све то познаваће и још много друго, које нијемо поменули, заједно узето, само је костур без мишића и живаца, само мисао коју ваља оваплотити и претворити у жеље и осећања, што је онег претешко реализовати. Јер људска слобода и безбедност, људска сувереност и достојанство зависају се пре свега на физичким чињеницама самог нашег организма од чега зависи у главном наша физичка снага, наша умност, моралност и у опште све људске особине од којих зависи наш лични и друштвени напредак. Од тога зависи у главном економно наше стање, а од економног стања зависи онег целокупан наш развитак и ред у друштвеној јерархији.

Дакле, на крају крајева, физичка, умна, морална и економна наша личност одређују нам положај друштвени, а од тог онег положаја у главном и по правилу зависи слобода и безбедност наша. На како је све то у природи и друштву по све разнолико, и како се поред те материјалне разноликости не може ни замислити једнакост умна и морална, то су се на посетку сви народи обрнули изравњању тих материјалних чинилаца. А сувишно је и напомињати како је тај огромни носач поверен васпитачу, али не васпитачу у обичном, по у најширем значењу своме, — васпитачу где сви васпитавају једног а један све, где се подиже личност човекова не голим речима по материјалним чињеницама.

Сувремена друштва труде се да ојачају физичку снагу човекову санитарским, гимнастичким и другим мерама. Тако исто она се упињу да школовањем и васпитањем развију умност и одгаје она осећања која годје друштвеним идеалима. Даље се

труде савремена друштва да raznim удруženjima економног и политичког значаја ојачају економну и политичку личност човеку, и на последку и што је најглавније, свима се државним установама, више мање, иде на то: да се појача морална личност човекова и развије понос да се живи од зараде руку својих. По све ово у скупу што смо досад поменули, само су поредбе без којих се не може обићи, а оно што је нашој теми непосредно најближе и од чега у последњу руку зависи слобода и безбедност наша јесу правда и законодавство.

Обоје је један предмет с два различита изгледа. Један је динамички а друго статички момент, или још боље, једно је снага а друго материја правног нашег организма, и обоје су заједно до неке паразитне стање које је у правном народном осећају. Тако је фактички с правдом и законодавством у свих културних народа на и у нас. Према томе, правно је наше осећање и појмање производ индивидуалног и народног духа и живота, онако исто као што су биљни и животињски светови производи неколиких фактора, где влага светлост и земљиште прво место заузимају. То је дакле народна самоникла биљка, која је у главном негована у свих народа и сталежа; али се у појединостима прелива у оном истом шаренилу у коме се налазе људска племена својим језиком, вером, обичајима, поштом и т. д. И то шаренило често се и у једном истом народу на крајним супротним тачкама развија до потпуне супротности, кад је реч о осећању и мишљењу, и до потпуног непријатељства, кад је реч о делању. У таквом стању ствари ума и морална личност једних друштвених слојева потпуно ништива под владом материјалне надмоћности других слојева у толико више у колико су друштвене групе већег обима.

Јер, као што смо напред напоменули, што је људска заједница шира и удаљенија од породице све је неприроднија. И што је круг нечијег старања и делања шири, све је мање могућности да ће ту бити старања и делања од вредности, по што је у том случају с људским особинама негован случај као и с материјом. Ако би се нпр. извесна количина материје, која би се у обиму једног квадратног метра још добро држала, разупкла на два, свеза би била лабавија, ако на три још лабавија и т. д. Негован је случај и са људском бригом и старањем. Ако се интезивна породичка љубав развуче на голем један народ, мораће се врло растегнути и ослабити. Ако се енергија једног човека, која је довољна да се савладају препреке у уском

породичном кругу разиуче на големе области, по неодољивости саме природе ствари, често ће пасти до испод нулног степена. Отуда је оно што су они отаџбине често и готово по правилу са свим равнодушним спреам големе своје породице.

Отуда је оно, што су ретки преретки они, који се у јавним народним пословима могу уздићи до ступња очевске љубави и стараша, у ком се случају све своје биће приноси на жртвеник оштећених користи и благостања. Отуда је оно што се у историји спомињу као ретке величине они људи, који су рукујући јавним пословима показали извесну меру родитељске љубави и стараша е према оним којима су управљали. Сувремено човештво при свој својој хваљеној цивилизацији и напретку, при свим хришћевским и човечанским врлинама, још се диви Аристиду што је вршио своју дужност и поштено руковао народном имовином. Тако често то се човештво диви Циципату што је просто вршио своју дужност похитан да принесе као војсковођа на олтар отаџбине филичко баће своје, и што није тражио властичке награде, кад је отаџбина његовом помоћу избављена, по се задовољно приватним животом. Стогине, дакле година мишу дов се појави један примерак индивидуализма који се у оштећеним пословима може узвиести до ступња очевске љубави и самопожртвовања. Са тога гледишта добар судија, добар полицаја, и т. д. ретки су уздети од правца. Људско венчање није могло ни до данас да уреди стварним практичним резултатима, у толико мање, у колико се више поставља човек у прилике, које му инстинктивну љубав раелаблавају.

Модерно човештво, као што је већ поменуто, тражи и на широме и на уској помоћи, против те невоље, која је у природи самог људског живота и делања. Али поред свих многобројних срећана, која су му на расположењу до данас се није дошло ни до каквих повољних практичних резултата. Законодавци и правници, после многог грчког некуства дошли су на послетку до убеђења, да је друштвена проблема братства и једнакости врло компликована, и путеви који воде изгубљеном рају врло изукрштани, и то догле, да се човек на послетку на њима изгуби. Отуда је, нема сумње, што су неки од највећих мислilаца рода људског рекли веома велику и фаталну истину, да нам је не мало свеједно којим ћемо путем ударити кад су стазе људског напретка и бољитка лавиринат без излаза.

По негледајући на те фаталистичке погледе за које с правом неће ништа да зна временски практичан живот, човек се непрекидно упиње да својим надахћама нађе лека и ти су му напори најодабранији део бића његова. На како је пут васпитавања и оцемењавања врло спор, и у више прилика врло непоуздан, јер се често сруши све људско вештачење и човек се повраћа после свега самог себи, првобитним својим инстинктима, — то су законодавци и правници прибегли са свим другим средствима, којима се регулишу дневни догађаји, и од којих се очекује боља будућност. А међу свима тим средствима застрашивање узима се као најглавнија чиница.

Модерна законодавства уздају се, да ће страхом постигнути оно што се не може да постигне љубављу. Отуда је оно што се то начело провукло кроз све гране народног и друштвеног живота не изузимајући ни саму породицу као најприроднију људску заједницу. На како је застрашивање динамички моменат оне људске особине коју мржњом називамо, то није са свим без разлога што су неки научари прогласили да светом управљају две супротне снаге, које се на разним пољима различито називају. У материјалној насељени средотежна и средобежна снага, на умном пољу сличност и различност, на моралном мрња и љубав, или симпатија и антипатија, на правном право и неправдо, на политичком зависност и независност, на религиозном награда и казна и т. д.

Према томе, неки врло прослављени мислиоци тврдили су, да су у друштвеном свету лични материјални интереси оно што и средотежа у свету материјалном, па су по том тражили средство којим би се могло учинити, да ти интереси како у власних тако и у потчињених сталежа, како у оних што заповедају, тако и у оних над којима се заповеда — буду солидарни. Теоричари свих времена одговорили су на то истраживање, оним многим друштвеним установама, које су данас по све затриале сувремену Европу, а практичари омет одговорили су на то оним многим тортурама модерног законодавства. Први се уздају да се на основи узајамне љубави и личне слободе разреше друштвена проблема, а други омет да се то постигне на основи узајамног застрашивања. За реалан живот и практичне људске потребе оба су та начела подједнако важна, само се у разних народа разних ступња развића различито примењују. И не гледајући на сву хваљену сувремену цивилизацију модерна се друштва

ипак више управљају страхом по љубављу. У тим друштвима, по надмашности, страх је оруђе садашњости, а љубав се резервише будућности.

Разни правни и законодавни мислиоци полазећи са различитог гледишта, у својим научним истраживањима, врло су неједнако обрађивали ова два елемента. Практички мислиоци, који су се више на садашњост обзирали, више су од страха употребе učinili, но теоричари који су се бавили прешироким питањима будућности. Од тих првих Бентам и Махијавело гласовити су мислиоци. Оба су узели страх као основу државне политике, с том разликом, што је Бентам препоручивао народима, да страхом принуде владаре и власнике, да раде у интересу општег, а Махијавело је са свим обрнуто препоручивао. Тако исто оба ова мислиоца слажу се у томе, да је љубав у практичним народним и државним пословима врло непоуздана с тога први и препоручује народу да страхом заузда своје власнике, а други омет саветује владарима и власницима да тим истим зауздају своје поданике и потчињенике.

Истина, не може се порећи практична важност тих рецепата, али само за практичне дневне политичке интересе, а ван тога ти су рецепти врло проблематичне природе: јер не гледајући на то што су те рецепте на другим областима и у другом облику истицали најславнији мислиоци овога века, омет су они за будућност, бар најмање врло једнострани и недовољни, баш и онда, по што се узме као са свим доказано да је страх најинтезивније од свих других осећања пред којим све остало нишчезава. Истину ову самим су делом утврдиле сувремене генерације културне Европе, па и ако су оне у једном правцу учиниле више употребе од тог елемента него сви историјски векови до данас. Јер донета сувремена војничка дисциплина која је једино и искључиво на страху заснова тако рећи права је чуда пошности. Она је тренутно, за тренутне цени стварала, а и сад ствара од са свим обичних природа праве јунаке који се могу мерити с највећим јунацима и старине и новог доба.

Говорећи о интезивности људских осећања, један од прослављених мислilаца наводи пример како је сва врлина у царски дисциплинованих војника у томе што имају више страха од својих претпостављених него од непријатеља, и ако би се кад год обрнуто десило, ако би страх од непријатеља био јачи од страха од својих претпостављених, онда би све пронало, јер

се тада војека не би могла ни за тренут пред непријатељем одржати. То је, назван сваке сумње, истина коју нам некуетво у велико потврђује, али ипак ма колико да је страх изредно ересивно за брзе и менталне практичне потребе, онет он јест, и остаје, непријатељ трајних интереса човештва, и у наше времена свуда настаје пустињ где се год он истакне као једино начело у животу. Данашњи век својом је практиком ту истину утврдио.

Деветнаести век има ту заслугу што се свуда показало помрљив, што је дао сваком своје и признао важност разноликим и посебе супротним особинама природе човешке. Живот људски и друштвени, у истини, и није ништа друго по реалност пројекта идеализмом, егоизам пројект алтруизмом, антипатичност пројекта надом и самопоуздањем. Јер се у сваком на и највећем и најмањем људском делу налазе оба та елемента, онако исто као што се на магнету налазе оба супротна пола. Но и ако је то тако у реалном животу, онет нам ништа не смета, да та два чиниоца посебно посматрамо, јер се само тако може њихова садржина потпуно испрети. Мислиоци прошлих векова, по правилу заборавањали су на ово вештачење, с тога су често узимали само један од поменутих елемената, као начело живота са свим одбацањем другу полу његову.

Сувишно је и напомињати да је законодавна и правна проблема овога века у томе, да се како ваља употребе ова оба елемента. И за то „*како ваља*“, има толико разног мишљења колико има у човештву разноликих народа, у народу разноликих етажа и у етажу разноликих индивидуа.

У породици као најприроднијој људској заједници, љубав је главно начело а страх само допуна његова. Са ширењем круга породичног, кроз све друштвене редове распрострању се те чињенице у са свим обрнутим размерама. Тако је било у друштвеном животу прошлих векова, а тако се исто управља супречени европски живот у дневним материјалним практичним пословима. Али, као што смо већ више пута поменули, сувременно друштво тражи на вештачки начин свом својом снагом изгубљени рај, у коме би место мржње и страха царовала узajамна љубав међу свима члановима друштвеним. То је тежиња века, то је обележје сувремених европских друштава. У томе су све добре стране и све заблуде сувремених поколења, јер допета ослонити се на љубав најелементијна је црта природе човешке, и замисљати онолико и оваке љубави, онде где је по неоодоли-

ности свих членица друштvenог живота нема, нити може бити највећа је заблуда данашњих параштаја; али заблуда, без које, у неку руку, и донекле, људски напредак и бољитак не би се могао ни замислити.

Претпоставите да у људском роду нема љубави па сте с места допустили да се друштво дезорганише, јер друштво и у последњем и у најширем значењу своме, није ништа друго по у велико раширена породица. Тако нешто узмите да је за људско друштво страх сувишан, па сте опет допустили да се друштво дезорганише, јер је та членица у толико потребица у колико се више разграђава живот породични. Тако нешто узмите да страх превалие а љубав остане у присенку, па сте признали вечну таму, вечни застој, вечно мртвило. И обрнуто, узмите да је страх са свим субординатан, а љубав са свим невадманна, па сте признали прогрес без краја и живот у највећем изобиљу.

Та кулминација појединих елемената друштvenог живота, као да се дешавала у сваком одсеку друштvenог живота, и развитка, идући од највеће мере огојизма највећој мери алтрујизма и обрнуто. Природна је човекова задруга породица, где алтрујизам долази до највише тачке своје. Пошав из те задруге у широке етапације и још шире народне и најшире међународне регијоне, алтрујизам онада у истој еразмери у којој расте круг породични. Ту истину преставаљају природњаци онадањем теже с квадратима даљине, а друштвени мислиоци у опште, слабљењем религије што је даље од ередне постања и развића свога, онадањем умности што се даље иде од умних срединста и т. д. Но како у природи тако и у људским и друштвеним пословима крајње онадање у исто време показује обрт у процесу, јер се на том ступињу од ередне своје удаљена тела центру своје опет повраћају, — то се како природни тако и људски догађаји покрећу у све новим и новим концентричним круговима, пошав од кружног тока атома и породице до васељене и човештва.

И ма колико да може с прва необично изгледати ротаторно кретање људског живота и развића, опет је, по свестраном разгледу животног тока, како у природи тако и у људском друштву, ван сваке сумње, да све у том животу има моменат постања кулминације и залажења онако исто као дневне и годишње ротације наше земље, или дневно излажење и залажење сунца. Наш физички организам, наше умно и морално биће, рађа се, кулминира и залази, у целини уместо, као год што се рађа и

zalazi naše sunce. Poједини моменти у животу, како физичком тако умном и моралном, управљају се неговетним поретком. Једна наша мисао, један засебан осећај, има моменат рођења, кулминације и залаза. С народима је неговетан случај. Религија, обичаји, култура и начин живота у онште, излазе, кулминирају и залазе, као звезде на нашем хоризонту. То је закон светски од молекула до саме целокупне васељене.

Свако тело како у природи у онште, тако и у људским друштвима има двоструко кретање, двоструки живот. Једноме је ередотска у самом предмету а другоме негде ван предмета. Једно је ток живота засебног а друго заједничког. И не гледајући на то што је сваки моменат, како индивидуалног тако и друштвеног живота, сложен из тих двају елемената, онет су они у развоју живота и развића заступљени у неједнаким сразмерама. У почетку је засебност више заступљена, њена кулминација ередина је кружног тока живота, а одатле се савија ток живота онамо откуда је пошао. У друштвеном животу тај се поредак са свим јасно огледа. У народа младих и неразвијених, не гледајући на енолну одећу, која напомиње народно јединство, све је у реалности засебно и одвајено. На том ступњу развића друштво је сложеност из појединаца у којих су засебни интереси много јачи и претекнији од интереса заједничког. У тим друштвима појав је тај закон без изузећа, који се односи на све, од државног поглавице до најобичнијег грађанина. А да би се подесила ма каква хармонија, ма колико примирење међу онштим и засебним интересима, притиче се за помоћ законима и државним установама које су позване да слабију страну потпомогну.

Проблема је, дакле, људске сигурности и безбедности, у исто доба, и питање о подешавању установа према стварном развоју и идеалним потребама живота друштвеног. А у исто доба, та је проблема питање, колико се законодавац може ослонити на љубав и власних и потчињених, а колико му се онет ваља страхом послужити. Та је проблема тако исто питање колико се и како може гајити љубав друштвеним установама и колико ваља према томе напретку застрашивање смањивати. Или другим речма, проблема је личне слободе и сигурности у исто доба питање, како би се политичке и правне установе земље једне подесиле према развоју народа и напретку времена.

Kad човек kroči iz porodice u društveni život, u mesto oca i matere, u mesto braće i sestara, on po pravilu nailazi na takve elemente u kojima nema ni nekre od ljubavi. Suvremena društva trude se, kao što smo već rekli, da od tuđeg načine svoje, da razvijū ljubav onde gde je instinktivno nema u potrebnoj mери, te tako da čoveku dadu, kad iz porodice izađe, brata oca i prijatelja. Taj se posao u novije doba u suvremenih Evropljana otpočeo i odozdo i odozgo. Odozgo se utiče strahom, a odozdo ljubavju, zakonskim pretњama i prosvetom u masi. No i jedno i drugo, i ako se meђusobom bitno razlikuju, svodi se na posletku na jedno isto, jer se i pretњom odozgo i prosvetom odozdo, u glavnome, po pravilu, hoće da se dignet čovekova razviје osnaži i prilagodi društvenim našim idealima. Razlika je samo u tome, što je ograničenje odozgo više negativnog a prosveta odozdo pozitivnog značaja.

Ograničenjem se hoće da potkrepe veličina koja ne godi društvenim celima, i suzbije u kanale, koje je društvo naznačilo, suvišna snaga kako pojedinaca tako i korporacija. A prosvetom i drugim merama prosvetnog i kulturnog značaja hoće se da podigne nedovoljna snaga na stepanj koji godi društvenim zahtevima. Dakle oboјima se ide na to, da se ličnost čovekova podigne na stepanj suvereni. U tome je tajna lične slobode i bezbednosti: da se jedni podignu a drugi unize. I što je narod mlađi i nerazvijeniji, to je podizanje odozdo sve sporije i neodoljivije; a oštro ograničenje gorњих sloјeva sve potrebnije. I u koliko je društvo svesnije, u koliko su vlasnici ograničeniји u koliko su državna uređenja podestija u toliko ће biti više lične bezbednosti i slobode.

No i после svega toga biće увек izvesna suma teškoća, koja se ne može savladati, jer stvarno podizanje suverenosti čovekove ne zavisi samo od saznanja da je свака nezvana nadmoћnost neopravdana, no tu još ваља stvarnih sredstava da се та misao otelovi. A економна страна чovekova рачуна се, не без разлога, као станац камен на коме се поглавито може уздићи сувереност личности. Отуда је оно што социјалисте налазе у сувременом економном стању сву несрећу сувремених генерација, и што су надали да ту несрећу излече укидањем приватне својине, која је у једно и највећа срећа и највећа несрећа за су-

верену личност човеку. Jer je van svake sumnje, da, dokle je god fizickog bića našeg sve će dotle biti u njemu izvesna mera egoističkih napora koje valja zadovoljiti, i sve dotle biti potreba za nečim što se isključivo svojom naziva. U tome je upravo jedan deo života i sreće čovekove, u tome je donekle snaga koja uzdiže suverenu личност нашу. Ali je tako isto van svake sumnje, da je altruistički deo prirode čovekove tako isto važan i još važniji od egoističkog jer je to snaga koja ne da ljudskom egoizmu da pređe one međe iz kojih je nepoznata лична suverenost. I kako je van svake sumnje da su egoistički napori roda ljudskog veoma jaki, a neinteresovani veoma slabi, to je zadaća prijatelja čovečanskog napretka i личног суверенитета, да ни за један тренут не прекидају борбу с личним egoizmom човечовим и да ударају на најтврђе позиције његове. U том погледу социјалисте су, у савременим друштвима, истински јунаци, прави борци за човечанска права, јер нападају баш на оне позиције са којих су наперене непријатељске батерије које држе слободну личност у ропском потчињеном стању. Оно ваља добро угушити свима пријатељима личне слободе и безбедности и потпомагати модерне хероје да у борби потрају.

То су у опште погодбе за личну сувереност и безбедност, а сад да видимо колико и каквих погодаба има за ту сувереност у српском народу, ради чега је неопходно да загледамо у природу и састав српског националног и политичког удружења и означимо улогу појединих фактора његових.

**ПОСЕБНИ ДРЖАВНИ И СОЦИЈАЛНИ ЗАКони ОД КОЈИХ,
У ПОСЛЕДЊУ РУКУ, ЗАВИСИ ЛИЧНА
СЛОБОДА И БЕЗБЕДНОСТ.**

Као што се материја сваког, па и најмањег васељенског тела, више мање, налази у свима стањима која су у опште својина материје, тако је ието свако људско друштво састављено из свих могућних ступања у људском развићу. Тако је са свима па и са српским друштвом. Српски је селак духа патријархалног. Са детињском љубављу и бојакљивошћу, он се предаје онима отаџбине, и кад у њима нађе ма колико од онога што је у њих драго да има, он је тада одан и послушан као какво малено детеце. Српске занатлије и трговци налазе се у преданом стању између патријархализма и самоуправности, у што долазе селачки трговци, дућаније и механије. И као што тежачка маса гледа у својим претпостављенима оне отаџбине, тако трговци и занатлије сматрају власнике као неку врсту ауномоћника са у неколико очинских правима и дужностима.

Умна наша класа састављена је омет из многоетруких елемената. Од оморедог конзервативца, који је веран поретку неједнакости, па до идеалисте социјалисте, који не признаје никакве зависности, који неће никакве друштвене јерархије, налазе се сви могућни прелази у развићу, који се у главnome могу у две групе поделити: групу која има за основу фактичку неједнакост али јој је излазна тачка у једнакости и па групу којој је основа једнакост, али се у пракци управља према приликама. Из таквих се, у главnome, елемената састоји данас наш друштвени организам у Србији.

И ма колико се с прва могло учинити да је то груписање вољно, тенденцијозно, омет је непоречан факат, да је оно изведено на природној основици према разноликом схватању и осећању, па основи разноликог узног и моралног развића, правног и политичког образовања. И у толико, у колико је то груписање изведено на тој природној основи, у толико је са свим природно и са свим неодољиво, и у колико су у њему засебни и општи моменти у блиској или даљој сродности и солидарности у толико

više sastavljaju oni jedno kompaktno celo u коме su pojedine grupe razni momenti u životu celine. U tom slučaju konzervativna grupa predstavlja statički deo u biću celine, sa svim radikalna grupa dinamički deo, a sredinu ispunjavaju srednji elementi, koji su prelaz od statičke dinamici i obrnuto. U političkoj Srbiji tu sredinu zauzimaju liberali, a na ekonomskom polju celo se naše društvo deli na konzervativce i ekonomske radikale — socijaliste. Na tom polju politički su naši radikali ono isto što su liberali na polju političkom. Tako je danas, a negda je bilo drukčije.

U početku ovoga veka srpsko društvo bilo je sa svim mogućeno i tako je ostalo, više maše, sve do druge polve ovoga veka. Ratne prilike za vreme prvog i drugog ustanka неизбежно su urodile despotizmom u svima granama narodnog života. Dikta surovoost bila je tada obično sredstvo, kojim se društveni poradak održavao. Strah je tada u svojoj svojoj ekstremnosti vršio nustoninu svoju ulogu, a ličnost čovekova bila prosta igračka despotске самовоље. Но како се српски деспотизам није могао основити ни на једну класу народа, која би била већ издана навикнута, на ту врсту владавине — јер је нова Србија била међу револуције у којој је уништена деспотска турска владавина и тим самим у народу проглашено братство и једнакост — то је он морао у брзо одживети и негурити се у неку врсту олигархијске владавине под окриљем добро познатог турског устава. Но и та владавина није имала никаквог ослонца у народу, с тога је и она врло брзо угинула под ударцима слободног политичког и националног покрета савремених европских друштава. Иза олигархије дошао је новим идејама оплемењени и просвећени деспотизам, који при тадањем стању ствари није могао никога задовољити, с тога је у брзо и угинуо.

Нашавши се у времену, кад је лични европски деспотизам у оните одживео, српски деспотизам у разним својим метаморфозама није могао доживети ни половину века. Борба међу слободном личношћу и деспотским туторством отпочета је још првих дана нашег новог државног живота. С прва је деспотизам био доста моћан јер се задевао патријархалном одењом на коју је маса народна била навикнута, али је снага његова опадала у оној истој сразмери у којој се умна класа множила и показивао се несприродни његов патријархализам. Новије наше законодавство утврдило је тај поредак у данашње наше државне установе,

вајаре појединим законским наређењима, а доцније и уставом 1869. године; али по невољи тако хетерогени елементи нису се могли како ваља сложити у једну целину, с тога је у место хармоније и реда настајао у нас кроничан неред, политичка трагедија, која је највећи непријатељ слободне личности човекове, јер је то метицка и најодеснија храна деспотизма. Из тога стања ствари родило се у нас нови политички систем, бирократска наша државна организација, која није ништа друго но прелазни облик владавине од личног турског деспотизма деспотизму корпоративном, који се у неколико заиграо хаљом нових савремених друштвених идеала.

Ваш свако је сумња да људски развитак од како га је није нигда уродно негоднијим друштвеним условима од централистичког бирократског државног уређења, које није ништа друго но маскован и до крајности увијен деспотизам. И то често деспотизам најниже врсте, последњег друштвеног слоја у свима погледима, — деспотизам најнеугледнијих људи, којима је битно начело живота, удварање. А кад једно друштво до тога дође да му удварачи буду судије и старешине, и да народне послове врше људи, којима су ти послови са свим равнодушни, онда су ту грађанска и човечанска права само номиналне вредности.

И најобичнија намет, и најпростија државничка увиђаност обичног једног сељака, захтевала би бар најмање, да они који су позвани да рукују народним пословима, буду људи најмудрији, најинтелижнији, најродољубивији најсамоствалнији и т. д. на ипак се у бирократским државама ти послови предају људма најзависнијим, којима често оскудевају и најобичније особине најобичнијег човека. Лична дакле деспотија првих деценија овог века прометнула се сад у деспотију корпоративну, у деспотију бирократску. И с том деспотском војском има данас да бије дути бој лична слобода и безбедност, не само у нас но и у свих осталих савремених културних европских народа у разним ступњима.

Нашим уставом од 1869. године само је, и у најбољу руку, измењен облик деспотизма. Место личног деспотизма, против кога се много лакше борити, дошао је деспотизам корпоративни, деспотизам прерушени у рухо модерности, деспотизам фини, увиђени, који је у име слободе и безбедности често до основа рушио ту саму слободу и безбедност. Ко, дакле, хоће слободу и безбедност личности, бар у онолико у колико је то и како мо-

гућно, тај пре свега мора хтети и желити поништај бирократске деспотије. У томе је друга и то практична тајна личне слободе и безбедности. Али ко и како то да учини једно је од највећих и најтежих питања сувременог нашег законодавства.

Ми можемо написати најлепше и најслободније законе на земљи, и дати народу са свим демократски устав; али самим тиме тешко да би се могла поништити деспотија у основи. Јер нема ниједног закона ниједног законског наређења, које се не би могло изврнути, и у место на добро, на зло употребити. Ми можемо, а и морамо, поништити бирократију, али у сувременим приликама, према стварном нашем политичком образовању тешко да би самоуправа бољим родом уродила. У том случају бирократски деспотизам прометнуо би се у деспотизам тимократски, или у најбољу руку у корпоративни сувремени партиски деспотизам, што би у ствари не мало једно исто значило. Томе, дакле, злу може помоћи добро правно и политичко васпитање, али васпитање практично — васпитање на јавним састанцима, јавним предавањима правним и политичким удружењима и т. д.

При данашњем стању политичке и правне свести одабра нијег дела нашег народа сувишно је и ваномњати, да заштиту личне безбедности и сигурности не ваља тражити у оних који владају, но у оних над којима се влада. Јер је по неодољивости свака влада, више мање, не само наклоњена, но шта више и принуђена, да ради одржања друштвене дисциплине сужава што више може слободу личног кретања и развоја, и у случајима, кад јој то не може лако да испадне за руком, она је не само склона, но у неку руку и донекле, принуђена да сужава личну безбедност и сигурност. А по себи се разуме да од назора и карактера владе зависи колике ће се и какве дисциплинске мере употребити при одржању друштвене дисциплине. Влада једна као год отац или мати у породици, или старешина каквог надлештва, или ма какве заједнице, може бити непрекидно изазивана непутним поступцима појединца или корпорација, да учини што некоректно. И ако влада буде цргава, нетрпљива, тесногрудна, ако се не огранчи на најстрожију уздржљивост, ако само једном изиђе из такта и учини атентат на слободу и сигурност изазивача, све је онда проћердала. Она тада по неодољивости мора све више и више надати из једне погрешке у другу тражећи услове свога опстанка у све новим и новим наертацима на личну слободу и сигурност многобројних својих изазивача, који се све

нише и више omogućavaju što je vlada netrpeljivija i nasrtljivija. Prema tome svaka vlada mora biti jedno od dvoга: или деспота или жртва деспотије, како појединаца тако и корпорација, а које од тога двога свака влада избере није нужно ни смисљати. Мученички патнички венац није ни једној влади по Ђуди, а деспотским венцима сваки се радо увенчава, то нам сведочи историја, то нам каже свакидање некуство. С тога је неопходно, да се војска за заштиту личне сигурности мора регрутовати изван владиних кругова. И док подлагани напредак људски не учини своје, та војска мора бити многобројна, добро организована и дисциплинована тако, да увек готова буде да одбије сваки напад на слободу и сигурност грађана своје отаџбине.

Нек, дакле, пријатељи личне слободе и безбедности не ишчекују своју личну сигурност из руку државне управе и зидона школских, јер им ниједно од тога двога не може дати политички и правно образоване људе, који могу стати као истински борци под заставу грађанске личне сигурности. Јер највише што им школа у обичном смислу може дати, само је припремно питање, које може примати политичко и правно васпитање у истини, у животу и пракси — ништа више. Да је то фактички друштвено наше стање биће познато свима свеснијим синозима ово асмље, али као да им неће бити добро познато како би се залу доскочило, како би се унутрашњем политичком нашем стању дао други правац, како би се та ствар отпочела, како би се припремilo земљиште за практично политичко и правно образовање наше. Као да неће бити на чисто с тиме ни двојица, ко ће у свему томе узети иницијативу, ко ће револуционисати мишљење наше умне класе које је толико година затанано смолном бирократском. Као да многи неће бити на чисто ни с тиме која је класа људи за тај посао најподеснији. Да то мора бити она класа, која је политички и правно развијена, а при том не стоји у редовима државних служитеља и од њих бар непосредно не зависи, као да се по себи разуме. А та класа људи као да не може бити ни која друга по правозаступничка, јер још једина она највише томе захтеву одговара. Но ипак као да сама адвоката класа не би могла бити сама по себи довољно, с тога би ваљало да чупенији правници, а нарочито професори права на нашој великој школи ту ствар комплетују.

Досадашња тежидност правозаступничка и правничка у онште не може се ничим оправдати. Правозаступници и правници

наши нису нише оно што су негда били, а да сутра не буду оно што су данас од њих самих зашли. Јер је ван сваке сумње да се данас и у најуставнијим земљама отимају права и слободе онако исто, као што се отимају земље и градови. Нека би дакле критика сваког закона, који не одговара сувременом развићу, потекла у што обилнијој мери од професора државних и правних наука на нашој великој школи, и од виђенијих наших одвојата и правника у опште: нека би објашњења и тумачења најкрунијих уставних питања наша места у правничким аборонима и адвокатским удружењима; нека би ту било већања и решавања: колико је који суд у суђењу каквог важног политичког дела или другог каквог спора одступно од здравог законског појимања; нека би се ту повела реч о томе колико је која мала скупштина издајући законе попредила дух уставности и скрепула с пута правде и сувременог напредног законодавства. — Нека би све то и још много друго било, па би правничка и адвокатска тела — хтео ко не хтео — морала постати један од првих законодавских саветника без којих се у правној и уставној земљи не би могло обићи. Но док то срећно време не дође дај да видимо шта би се и како могло за сад урадити у нас на пољу правном и законодавном у интересу наше личне слободе и сигурности.

Нећемо нимало претерати ако речемо, да су против личне слободе и сигурности све наше политичке и правне установе без изузетка. Бирократашки деспотизам пре свега ваљало би поништити у Србији на тек онда да се може говорити о личној безбедности. Но како је тај деспотизам много глава хапа којој све нове и нове главе нарастају кад јој једну одсече, то сувремена наша државна унутарња политика и не може рачунати на какве утврђене и сталне политичке тековине но само на паљјативе. Јер нема те силе која би могла од једном и за свагда поништити бирократашки деспотизам, који потише личну слободу и безбедност. У таким приликама лична наша сигурност захтева непрекидну и то врло снажну заштиту онако исто као што је непрекидно потребна храна и одећа за физички наш организам. А та заштита, као што смо већ рекли, не може бити у самим законским наређењима, но и у многоструким грађанским особинама, које ће бити покретна свага тих законских наређења.

Унутарњи су дакле непријатељи личне слободе и безбед-

ности, у сваког народа па и у нас, vrlo многобројни и vrlo снажни, vrlo солидарни, vrlo преспредени. Они су голема војска добро организована против које поједини усамљени покушаји немају никаквог практичног значаја, јер само добро организована одбрана може имати стварних успеха против добро организованог нападача. И донета, докле год, више мање, сваки српски грађанин не буде војник у војсци којој је намењено, да се бори против непријатеља личне слободе и сигурности, дотле те сигурности у истини неможе ни бити, па ма какви законски прописи односно тога постојали. Многоструком и са свим увиђеном бирократском деспотизму ваља ставити на супротив тако исто многострука одбрањена средства међу којима овде се напомиње једно, које је за практичне дневне резултате од пресудног утицаја. Озбиљна и стварна претња деспотији, озбиљно и стварно сузбијање њено по све смртоносним оружјем — то је средство од практичног значаја. Јер пуштити кога да пође путем тираније и не нападнути га на првом и на сваком другом кораку, неби значило ни више ни мање, но пуштити да деспотизам поставе неодољив и несавадан.

У том случају деспотизам се налази сиром унутарњих права и слобода народних у њом истом положају у ком су спољни непријатељи који хоће да пониште или по све пригњече државну и народну егзистенцију. А по себи се разуме, да је подуштање и у једном и у другом случају са свим фаталан чин који управо води народној пропаст. Тако исто чврсто држање брањилаца унутарње народне слободе против државног деспотизма заслужује онако исто велику хвалу као и чврсто држање војске на бојном пољу против спољних непријатеља, или што је једно исто, против државног међународног деспотизма. На шта више с разлогом се може тврдити да ће потомство више ценити јунаштво које се покаже у борби против унутарњег државног деспотизма, него витештво на бојном пољу против спољњег деспотизма: јер је ван сваке сумње да спољни међународни деспотизам има свога основа у унутарњем државном деспотизму. Но и ако то тако стоји омет се тиме не вели, да ваља слепо и без икакве организације и припреме нападати унутарњи деспотизам, докле је он толико сиљан да може изазиваче са свим поништити, јер би тај посао био толико некоректан колико и само изазиваче веома снажних спољних непријатеља. Брањеници, дакле, слободоморају имати доста такта, у нападању унутарњег деспотизма и поткопавању силе његове: али ће ипак вагда бити од пресудног

практичког значаја одважно држање брашља слободе, које ће на сваком кораку задавати страх унутарњем државном деспотизму.

Ваља страхом принудити власнике да се тачно придржавају датог им пуномоћства. Од министра председника па до последњег званичника државног ваља тражити строга и то многострука одговора за све учињене неправилности па ма биле и од најнећушцијег значаја. Јер никакве мере није са свим дозвољено да се власници учине одговорнима за дела своја, а тога ваља од њих тражити онаке и онолике одговорности каква се не тражи од обичних грађана. Правно начело по коме је сваки човек невин докле се супротно не докаже једна је од најрећенијих аксиома правне учености око којих се креће лична слобода и безбедност; али је ван сваке сумње, да се лична сигурност грађанска неће нигда лако ваља утврдити, док се то правило не примени на власнике у обрнутом значењу.

Претпоставка да је сваки власник крив докле не би супротно доказао ваљало би да је основна теорија закона о власничкој одговорности. И докле постоји бирократски систем у Србији ваљало би да власничка одговорност буде солидарна у свима правцима, — да министар одговара за дела својих млађих а млађи за дела министрова, јер се ниједан акат државни не би могао извршити ако обе стране не би биле солидарне. За општегу или увреду или ма какав накртај на права и слободу грађанске ваљало би оставити грађанима право, да туже и то обичном редовном суду, кога хоће, министра или његовог чиновника. Јер ако се тако не би учинило, и поред строге чиновничке и министарске одговорности, могао би се непосредни или посредни чиновник непосредности извући, пребацијући своју кривицу, *кривоствалећи*, на потчињеног и потчињени на претпостављеног. А по себи се разуме да би та одговорност морала бити многострука: материјална, морална, кривична и дисциплинарна.

После власничког хотичног и намерног деспотизма, који би ваљало страхом притеснити, на другом месту стоји, као највећи непријатељ личне сигурности, законски деспотизам, који води своје порекло од грубог деспотског схватања прошлих векова, и који се и до данас у законима одржао. Такав један и то врло опасан законски деспотизам налази се у тоне, што се човек лишава слободе пре, него се његова кривица докаже и суд пре суду изрече. А тај је опет законски деспотизам, по правилу,

vrlo obična hrana vlasничног деспотизма. Према томе, осим ретких прилика које би вазало тачно означити, н. пр. убиства, тешке повреде, или упорног и непрекидног насртаја на част и имање других људи, где би било могућности да се кривац бекством испод казне измиголи, или да у заштитне нада у недела, — лична би сигурност захтевала, да се грађани никад и ни у ком случају слободе не лишава, док се његово дело не би пре судило и испитало. А нарочито и особито ово би морало бити у политичким оштебама, па ма казне им се опасне тенденције придавале.

Заштитити личност од незаслуженог страдања и несправити тавнице, два су највећа задатка правде и законодавства у Србији. А и један и други задатак могао би се у велико постићи, кад би се оставило човеку маха, у првом случају да се правда и брани из слободе, а у другом да казни сам себе својеволјним прогонством из отаџбине што би се могло узети као и издржане казне у казњеним заводима. Тако и, пр. ако би се ко осудио на затвор или заточење, за извесан број година, па би се сам укљонио из отаџбине и толико година у туђини провео, могло би се узети да је потпуно казну издржао. Нарочито би се то могло допустити у политичким кривцима људма, који имају имања, радње и породицу.

Трећа прета доста опасног, а у више прилика, и најопаснијег деспотизма јест деспотизам законодавчев, који се, као највиша сила, не може ничим савладати, ничим контролисати, и по томе тако изгледа, као да је тај деспотизам фаталност којој лека бити не може. Али, кад се свестрано на ту ствар погледа није она ни из далека тако фатална као што се то на први поглед може учинити. Истина апсолутизам законодавчев не може се и не сме страхом изнети, јер је законодавац суверен, који материјално не може и не сме ником одговорити; али ипак у држави има једна сила, која потпуно може његову снагу сузбити у природне границе своје, које јој назначују правни народни осећаји, правна наука и друштвени сувремени идеали у опште. Ми мислимо да су та сила судови, правнички и правозаступничка већа. Како и на који начин? На то питање може се одговорити и врло кратко и врло јасно. Судови као суверена тела морају прелазити муком преко свих законских наређења, која би се косила са уставом као основним и најглавнијим законом земљским.

Нећемо да околничемо, ми отворено велимо да је по све неопходно, да судови буду суверена тела, а правничка и правозаступничка већа и преставници правне науке у опште, умна и морална потпора њихова. Само уставодаваца у коме су заступљени сви друштвени елементи у онолико у колико је то и како у пракци могућно, ваља узети донекле као мерило, а све остало што се с тим мерилом не слаже мора се према њему подешавати. Мале су скупштине махом једностране политичке корпорације, које се често дотле забораве, те своје корпоративне интересе претпостављају интересима целине, а то је већ само по себи извесна врта деспотеке тираније. Томе се деспотизму мора ставити на супрот: умност, наравност, просвећеност и све друге људске врлине, које ваља потражити у правних преставника, а нарочито и особито у судије. Судија дакле, мора бити суверен и то суверенство ваља судији осигурати независним положајем, напредним и независним мишљењем добрим правним и политичким образовањем. А нарочито и особито судијо суверенство ваља осигурати непартиским положајем који би се подјемачно основним законом земаљским.

Истина, таком захтеву могло би се приговорити, као да се њиме у неку руку тражи оно, што се не може наћи и што је супротно природи човековој: јер је — може се рећи — непартискиност то исто што и неинтересованост, то исто што и равнодушност, то исто што и нехат спрема свега онога што се дешава око човека. Тако нам може приговорити површан посматрацац, а међу тим кад се на ствар погледа са широког и општег некорпоративног гледишта ствар стоји са свим обрнуто. Јер тражити да човек буде непартискиан у обичним дневним политичким пословима, у питањима чисто меркантилним и материјалистичким, не значи ни више ни мање, по у исто доба захтевати од њега вишу, ширу и узвишенију врту партијазма, — захтевати од њега да буде партизан хришћанских, човечанских и научних идеала и у опште народне и човечанске користи, апстрахујући од ње оно што је чист захтев појединих политичких група. Тако дакле ствар стоји у истини, јер донета и јест факат без приговора да је непартискиност то исто што незаинтересованост, и да је незаинтересованост противна природи човековој. Па како у исто доба не може нико како ваља служити два господара, и како је снага појединаца тако ограничена да се њоме једва могу вршити услуге и једном госпо-

дару, — то је по све неопходно да се та свага сусреди ово јединог предмета, ако се хоће успеха у истини. Нарочито и особито ово вреди за судију. Он мора бити једино и искључиво партијета тог највишег рода анстрахујући од тога све суђушне дневне материјалне интересе, и тиме се поставити сирам тих ситуних интереса на ступањ суверенски.

А сувишно је напомињати да без тог у обичном смислу непартиског судије суверена сви закони и све установе неће донети оно што се од њих очекује. Али се овде ипак може поставити питање да се не би овим и оваким положајем судским створила стравовита врста деспотизма која би била несвеснија од свих осталих тиранија? Може се поставити питање шта би било од закона и законодавства кад би се све то оставило на пољу или самовољу судину? Да не би тиме лична слобода и сигурност само променила свога утјетача и постала играчка самовољних судија, у место што је данас играчка самовољних парламената и власника? Питања ова не само да су умесна, но шта више она су неодољива.

Но ипак, радили шта нам драго, ми се на почетку морамо основити на нечију непогрешност. Ми на почетку морамо признати да претрпимо ону најмању суму недаће која је нерадвојна од природе човекове. И све је што се у том случају може с разлогом тражити, да се пролађу начини како би се набегло непотребно зло, које се може отклонити. А ниједно друго тело, према стварним факторима нашег политичког живота и просечном нивоу умности, правног и политичког образовања није подесније од судског да се постави у прилике незаинтересованости и непартисконости, које би у свему више на руку судији, да свагда, у свему, и сирам свакога штити личну слободу и сигурност, која је истинска основа среће и благостања друштвеног у свима правима.

Морална и умна потпора правног нашег факултета и адвокатаских и правничких тела у онште, могла би врло добротворно утицати, да се судија одржи на висини свога положаја, да буде непартискичан и непристрасан судија, или што је све једно, да му онште интереси буду најсветија и једина задаћа онако него као што су родитељима једини, искључни интереси своје породице. Ми држимо да ови назови нису усамљени, но да су израз језгронитијет дела нашег правништва у онште узев. Али нам ни то није непознато, да је стара деспотска правна док

трина, по којој је судство и правништво ступица политике и законодавства још доста снажна у нашем правништву. Мишљење да је судија са свим везан законима, и да он ништа друго не сме радити; по тражити у законима оно што је законодавац хтео и желио, — тако је укорењено у нашем празном свету, те је врло могуће да наши погледи о судској суверености могу, у најмању руку, изгледати и по неком напреднијем правнику као опасно повлачење.

Но негледajući на то ми у овом случају можемо занеделати на увиђајност свију пријатеља личне слободе и безбедности, и правника и неправника и заштити их шта би се могло учинити, чиме би се могло помоћи ствари, ако се хоће да се одржи стара доктрина, по којој је судија потпуно везан свима на и невазалим и неправедним законима? Шта се може чинити у том случају, кад је законодавац у модерним уставним државима по неизбежности партијачан и у неку руку по неопходности деспота и непријатељ личне сигурности? На то питање могло би се истина одговорити, да ваља радити на томе да законодавац буде праведан и пријатељ среће и благостања народног, а судија да тачно врши вољу његову, која је неказна у законима. По тај одговор тешко да може задовољити и једног познаваоца сувремених законодавних тела, која се са свим невољно отисну на кривазво поље државног деспотизма који је највећи непријатељ личне безбедности и слободе човека.

Кад се о овоме дода још и то да је законодавац толико слободан да га ниједно друго тело не може контролисати, онда је то још један и то капитални разлог више, да је најнедеценије да судија буде у суђењу потпуно независан: јер он ма колико да буде независан, онет стоји под многоетруком контролом о чему код законодаваца не може бити ни спомена. То је факат коме се мало што може приговорити, само је врло замашно питање, како ће се од судије начинити суверен који неће зависити ни од деспотије државне администрације, ни од деспотије законодавца и на послетку и што није са свим маловажно, ни од деспотије често погрешног и неправедног јавног мишљења? У том питању има толико тешкоћа да им је врло тешко све крајеве похватати. Независност од државне административне власти и добра награда, два су позната захтева који су се до сад постигали као најсигурније средство које ће подигнути судију на ступањ независности и непартијачности. По ипак искуство нам сведочи

koliko je teškoća u tome pitanju. No to je još i koje kako, a ono što dolazi od našeg birokratskog sudskog uređenja još više tu stvar отежава.

Naši su pravници осуђени, da по свршеном школовању проведу најбоље своје дане у загушливом канцеларском ваздуху радећи механичке писарске послове, који су потпуна супротност са свиме оним што би била ваљана припрема за независног и доброг судију. Нек се уз ово помисли и на бирократску канцеларску дисциплину, која је највећи злотвор самосталног како рада тако и мишљења и осећања: нек се узме на ум како бирократизам не трпи ничега самосталног и како по правилу награђује удворност и безусловну послушност. — На ће се са свим јасно увидети, какве нам одлике спремају бирократске канцеларије. А сувишно је и напомињати, колико се може од тих бирократских питања очекивати да буду заштитници личне независности, личне слободе и сигурности.

Нама није нужно ни порицати да бирократија није била у своје време од користи, јер прелази од личног деспотизма народној самоуправи као да је природно био њој намењен. Тако исто ми признајемо да при данашњем политичком развићу у Србији, бирократија није још постала са свим непотребна: али признавши то не смемо порицати оно што тврди социјална наука, чему циља сувремена политика, и на што нас упућује целокупно некуство свих културних европских народа, на име: да је бирократска заплетена државна управа по све негодна за напредак и користан начин државног кућења и управљања. То што рекосмо, није само наше уверење, но и уверење целокупног сувременог европског човештва до најконсервативнијих друштвених кругова. Јер се ту недавно и у нашој штампи и у нашим најумеренијим парламентарним круговима, у неколико махова потрзало питање о потреби укићења администрације, што другим речма ништа друго не значи, но смрт бирократији и живот самоуправи.

У том односу сувремена друштва крине са свим нехотично дволочну улогу. С једне стране просвећивањем, васпитавањем и школовањем у опште иде се на то, да се особине јавних радника уздигну изнад просечног нивоа народног до ступња, на коме се опште користи личним претпостављају: а с друге стране, бирократским државним уређењем, на пракци самој, нагои се човек на неку врсту вастичке зависности одвојености и саможивости. За се узета правна наука стоји још у већој су-

протности са свиме оним што се практикује по бирократским нашим судовима. Једна од најглавнијих аксиома сувременог правништа јест начело по коме се не сме личношћу ни у ком случају као средство употребљавати. То је захтев који се садржи у личној метафизичкој сувереном умном и моралном Ја, које је целъ по себи, и без кога се лична слобода и безбедност не може ни замислити. И не гледајући на то фактички поредак друштвени, који је истекао из материјалних чинилаца стоји е тим начелом у потпуној супротности.

Тешкоћа је у томе, што је умна и морална наша личношћу, која је предмет права, тесно везана са физичком и економном нашом личношћу. Па и то није све. Тешкоћа је још и у томе, што се умна и морална наша личношћу, као год и физички наш организам, разликује до крајности према узрасту, стању, зашитању, друштвеном положају и т. д. А за све то осим ступња детињства, не мало је један исти законодавни и правни критеријум, једна мера за све индивидуалне до крајности различите особине, или што је све једно, једна мера за све различите умне и моралне личности човекове. Па као што је врло природно да сваки узима себе, своје мишљење и осећање, за мерило туђег мишљења и осећања, тако је исто природно и по себи разумљиво што законодавац и судија тако исто чине, први стварајући законе а други изричући правду. У том факту има негива нечега неминуовног, али нам то признање ни мало не смета да изнесемо чиниоце, који су му у неколико супротни и од којих у велико зависи лична наша сигурност. Две су ствари у том факту, које једна другу потискују па ипак једна без друге не могу опетати. Оните заједничко мерило, у једну руку, по све је неопходно за живот заједнички, а у другу онет руку битна разлика онога што се зове умна и морална личношћу неодољив је резултат разлике како индивидуалног тако и социјалног живота, а те су онет разлике отисак свега материјалног.

Према томе једно заједничко правно мерило једна је ошита заједничка удесност е формалног и неудесност е материјалног гледишта. Потпуни релативизам остаје без икаквог заједничког мерила, а потпуни онет абсолатизам без стварног разликовања, које је само биће човеково. Тако неједнаке правне личности ступају на друштвену позорницу путевима који се међу собом многоструко зацлећу и укрштају, но ипак су уређени тако да једну целицу састављају извесним хијерархијским редом. У то

хијерархији умно и морално слабије јединке стоје еспрам јачих у неку ругу у оним односима, у којима стоје млађа браћа еспрам старијих и они овет еспрам родитеља. Но како у друштву на широко породичка и родбинска љубав тако рећи ишчезава то место породичке субординације засноване на начелу симпатије долази субординација заснована на начелу материјалне надмоћности, која је нешто мало зачњена удаљеним родбинским везама. Из тог фактичког стања изишао је правни поредак сувремених друштава, који је утврђен законима и обичајима, предањима и религијозним догмама. Правна наука иштитије и тражи апстрактне законе тога фактичког правног поретка. Такав један идеалан принцип јест слободна суверена умна и морална личност човекова, о којој смо већ говорили. Но колико та наша суверена апстрактна правна личност зависи од материјалних чинилаца вредно ће бити да, поред онога што је већ речено, наведемо још једну илустрацију.

Сувремена друштва одгајила су једну врсту својих чланова, једну своју корпорацију, која завршује друштвену пирамиду, и та корпорација која је израз највећих друштвених идеала у свима правцима иштите наше економско *Ja*, нашу привредну личност, као једину главну цел света друштвеног живота, којој су све остале човечанске цели субординатне. За ту корпорацију наше правно политичко, религијозно и национално *Ja*, само у толико има важности у колико доиршоси тој главној и последњој друштвеној цели, нашем привредном сувереном *Ja*, економској само сталној личној сигурности и безбедности. И то са свим оправдано вештачење, та са свим легитимна поставка, на пољу живота човечанског, толико је у новије доба утицала на конзервативне духове економске, да се чак и у нас нашло за потребно да се чак свима забрани проповедање њено.

Није овде место да говоримо о томе колико је наш државни унутарњи конзерватизам претерао меру обазривости, која је потребна ради одржања ваљане друштвене дисциплине. Ми само напомињемо чин, који је најсветлије сведочанство, колико су важни поједини материјални елементи, који су основа наше умне и моралне личности, нашег метафизичког сувереног *Ja*. А еувидно је и напомињати, да се то суверено *Ja*, као крајња цел људског живота, не може развити ни на чему, јер су наши идеали нека врста човечанске атмосфере која омотава материјалне интересе човештва, од њих своју форму добија и без њих не може оцетати, као ни ваздушна атмосфера без кугле земљине. И ако би

се у овом погледу придржавали најновије теорије о узročности, не би нам ништа сметало да ма који од многобројних чинилаца који улазе у наше човечанско *Ja*, узмемо као први а све остале као узредне. И кад се наше суверено метафизичко *Ja*, у сувременим приликама не може одржати ни развити без сувереног економног *Ja*, онда не знамо каква би погрешка била да се тај део узме као крајња цель човештва, а све остало да јој буде субординатно. Навуците само материјалну основу испод нашег умног и моралног сувереног *Ja*, па сте учинили да то *Ja*, посве ништа, а нема сушње да је један од најважнијих састојака те основе наше економно суверено *Ja*, које не само ваља да има но мора имати засебних својих преставника и бранилаца.

Према томе слободне суверене личности нема у реалности, но је то правна апстракција, нужни постулат, а у фактичком друштвеном поретку и животу, сувереност и зависност нешто су по све нераздвојно и једно у друго ушлетено. Правни наши идеали хоће, да је личност апсолутно слободна, да је апсолутна цель за се, а фактички поредак, који је законима овећен хоће да личност буде смешана од слободе и зависности, у исто доба и цель за се и средство ради других цели. Сваки човек сваки етап, свака корпорација целина је која је сложена из тог двојног елемента који се у реалности не може делити, а у апстракцији може се сваки за се представити. У реалности је свака личност цель и свет за се, али је у исто доба и средство ради цели породичких етателних и друштвених у опште. То је истина која се не може и не сме порицати, а са свим је друго питање, где је граница међу тим елементима.

Са тога гледишта полазећи с једне стране држава је цель а грађанин средство, а са друге овет грађанин је цель а држава средство. Апстрактно узето обоје је добро, обоје је истинито, а у реалности сваки моменат како у животу државном тако и у животу грађаниновом садржава у себи оба елемента, јер су држава и грађанин два појма са свим корелативна. Има истина момената како у животу државном тако и грађаниновом, да се један од тих двају елемента истакне на површину, а други да остане у присенку. У извесним периодама историјског и државног живота, истиче се држава као цель а личност као средство, и обрнуто, личност се по кашто истиче као цель а држава као средство. Ово је последње нарочито омиљена сувремена друштвена

теорија. Али шак практичка државна политика савремених европских народа држи се по правилу супротног гледишта.

Па како се државна слободна личност, државна сувереност неизбежно распростире на многе чињенице, то се и оне јављају као носиоци те суверености. Од државног поглавике и министра председника, па све до последњег државног званичника, све је носилац те апстрактне државне суверености, и све то бије жеток бој с разватоком слободне личности и грађанске суверености. Држављани непрекидно траже што више личне слободе и безбедности, а државни орган и што више слободе и безбедности за државу, или боље за поредак ствари, који је заснован на материјалној надмоћности, или што је све једно на праву јачега. А сувишно је и напомињати, да је онетанак државни, као год и разватоком слободне личности, нужни постулат грађанског живота без кога не би могло бити ни државе ни грађанина. То је факат без икаквог приговора, а са свим је друго питање, где је граница преко које ниједна страна не сме корачити без опасности. Са свим је друго питање докле се лична слобода и безбедност сме развијати, и да сама себе не поништи ништајем државне заједнице. А тако исто врло је интересно и са свим друго питање, докле се сме ићи са разватоком државне личности, њене слободе и безбедности а да се тиме не поништи сама та безбедност ништајем слободе и безбедности појединих држављана. Државна историја свих европских народа најочитије нам је показала, да су велике централистичке државе највећи непријатељи личне грађанске слободе и сигурности. И обрнуто, она нам сведочи да су децентрализоване државе најповољније за разватоком слободе и сигурности.

Међу тим крајностима, налазе се безбројне степеннице у развићу, које су, наковене више мање, или развићу слободне државне или слободне држављанске личности и суверености. А по себи се разуме да су ти многи ступњи државних облика засновани на многим ступњима грађанског развића: на томе колко су грађани дозрели или незрели да сами својим државним пословима управљају. Где су грађани свесни, ту ће се све више губити унутарњи државни суверенитет у суверенитету држављана. И обрнуто, где су грађани несвесни ту ће се све више и више губити суверенитет држављански у суверенитету државном. Једно је од те две крајности нун деспотизам, а друго нун самоуправа. У првом случају слобода и сигурност личности ни

чезavaју а у другом подижу се до тачке кулминативне. А међу тим крајним степенацима ређају се многи ступићи у развићу, који више мање одговарају напредном друштвеном животу.

Тако стоји у истини с друштвеним развитком с личном сигурношћу и сувереношћу као индивидуалном тако и државном, а на длаку погодити који је баш облик владавине и уређења у опште, према народној свести, народном развитку, народном карактеру, веровању и начину живота у опште. — најпозеснији са теоријске стране по све је немогуће. У том случају с друштвеним организмом нетоветан је случај као и са захтевима физичког нашег организма: јер као што би у овом последњем случају било са свим немогуће тачно одредити колико хране ваља дати појединим индивидуама, узев на ум све особине физичког организма, све климатске и метеорске прилике средње живота, све разнолике захтеве развића појединих периода живота, — тако је исто немогуће на длаку одредити какве и колике захтеве социјалног и политичког организма ваља не одложно задовољити и каква и колика средства ваља употребити ради тога задовољења. Тодко је само извесно, да се политичке и социјалне потребе народа једног јављају собом у са свим ненамерним спазним захтевима како појединаца тако и појединих корпорација на и целине, онако исто као што се јављају захтеви физичког нашег организма односно глади жеђи и одмора. Друштвени организам свих сувремених европских народа, где долази и народ српски, изјављује прохтеве социјалног и политичког бића свога на разне начине и ти су захтеви онако исто природни и неодољиви као год, глад, жеђ, одмор и т. д. физичког нашег организма. Према томе не задовољити те захтеве социјалног и политичког организма не значи ништа друго но тај организам убијати, или бар најмање закржлавити. Сувремена Европа на тој области више мање аналога је старом римском друштву које се врло мало освртало на физичке и социјалне захтеве већег дела тога целог друштва. Ова је односно народних слобода, личне сигурности и развића налик на богаташа који врло зло храни и одева своје слуге који су истински творци његова богатства.

Истина је да у социјалним, као год и у физичким захтевима има по башто и нездравих алетита, који су по све штетни за сам организам: ту често има извештачених укуса, који незадовољавају ниједну неодложну потребу организма; али је те нездраве алетите онако исто тешко разликовати од здравих као

год i kod fizičkog organizma. Stoga se svi socijalni prohtevi neodložno zadovoljiti moraју, i to tim pre i tim obilnije što je zahtev jači i uorniji. Politički higijeničari, dijetetizari i lekari kao god i fizički moraју se u svima prilikama više osloniti na prirodu organizma no na svoју veštину. I što je društvo nerazvijeniје to su sve zdraviji његоvi aneliti, i no tome se sve više i više može čovek na њих osloniti. To bi dobro valjalo upamtiti onima koji se opiru prirodnim zahtevima našeg političkog i socijalnog organizma.

Naše građansko i političko razviće nalazi se u sredini između potpune razvijenosti i nerazvijenosti, između potpunog demokratizma i despotizma, između potpune i nikakve lične slobode i sigurnosti. U nas još mora biti težak i uoran boj lična sloboda i sigurnost sa državnim despotizmom, bez ikakve zebnje da ће se time oslabiti sloboda i bezbednost državne ličnosti, i potkopati državna sigurnost i bezbednost na štetu same lične sigurnosti i bezbednosti. Jer je državni despotizam u nas još toliko snažan koliko je no sve štetno i no samу državnu ličnost i sigurnost.

ЗАВРШЕТАК И ДОПУНА

То су, у главnome, наши иззори о личној нашој слободи и сигурности. По нашем схватању лична грађанска сигурност не може се задобити једним, или неколиким, на ни свима законским наређењима. Јер сви народни и државни чиновци — као што смо већ по неколико пута, у току ове расправе, нагласили — оперишу у том најглавнијем чину људског и друштвеног живота. Но како су у том чину и законски прописи један од најважнијих чинилаца, који према нашем народном и државном развићу могу прво и најважније место заузети, то је по све неопходно да се односно ове ствари реформише цело наше законодавство, у правцу што већег ограничења државног нашег деспотизма, и што већих гаранција за личну нашу сигурност и безбедност. А једна да је потребно и напоменути, да основа те реформе не може бити у кривичном законнику и поступку, но у закону о министарској и у опште властичкој одговорности; у закону о организацији судова и постављању судија, и у поступку који ће регулисати начин истраживања и суђања властичких недела; и на последку у уставу који ће, у главnome на дуго време, подјемчити то што се хоће другим законима да постигне.

Но поред свега тога неопходно је напоменути, да многи закони и параграфи тој ствари ни мало не помажу. Само краткост и одређеност која се не може по вољи извртати, могу бити снажни помоћници личне сигурности. А да би се те кратке и јасне законске заповести могле кратко јасно и практички вршити, ваља имати кратку јасну и са свим одређену контролу над свима вршиоцима закона, коју на последњој степенци ваља потражити у народном представништву.

Но како је досадашња наша уставна практика обелеžана да је та контрола у више прилика била са свим немоћна, а у свима приликама по све недовољна, то би ваљало у интересу стварног њеног значења ставити у устав неколика драконска наређења односно утицаја власти на састав народног представништва.

Ето нас на крају. У излагању смо били доста кратки, јер ствари о којој смо говорили сувишни су многи наводи, многи докази и предлози. Говорили смо о једном од најделикатнијих питања друштвеног нашег живота чије решење зависи од небројених фактора, а не само од законских наређења. И у колико се више и потпуније буду ти фактори стицали у наш друштвени организам у толико ће више бити личне безбедности и слободе. И у колико више човек буде витомнији и навикнутији да живи од зноја са чепа свога у толико ће се човештво све више и више приближавати својим идеалима. И у колико се више буду цениле врлине и осуђивала неваљалства у толико ће мање бити могућности за самовољу и власничку и приватну. И на послетку, у колико се више буде ширила свест о томе, да су друштвени интереси солидарни, да је лична несигурност једног несигурност свију и обрнуто, — у толико ће мање бити могућности да личноост буде нападнута.

У народа младих и неразвијених са грађанском унутарњом слободом — као што смо већ поменули — онако је исто као што је негда било с народним политичким јединством док је народ живео племенским животом. У тих народа поједина племена посебају се као чланови једног политичког тела, с тога је спољним непријатељима било ваља дасно једно по једно племе подјармити, јер док се на једно напала друго гледа по све равнодушно. Истоветан је случај у неразвијених народа у грађанском животу. Докле власници и други непријатељи унутарње слободе, у тих народа, сатиру појединце, или поједине корпорације, докле остали равнодушно гледају, на које власнички ударац није непосредно пао. У том се стању налази политички свет данашњих европских народа негледајући на сву хваљену цивилизацију и просвету његову, на разуме се у том се стању налази и политичка свест народа српског у краљевини.

A van сваке је сумње за све увиђавије умне раднике, да никаква законска и уставна наређења нису кадра ту свест заменити нити је са свим по нашој вољи независно од стварних фактора оснажити и развити. Политичко стање европских народа као да се налази на по пута односно тога развића, јер су у тим друштвима само она лично осигурани, који су чланови какве јаке корпорације. И докле чланови друге слабије корпорације страдају од власничког насиља, докле чланови јаке гледају на то са свим равнодушно. Корпоративан је, дакле, интерес и у самој културној Европи претежнији од интереса човечанског, од права грађанског и личне сигурности појединаца.

Надати се да ће прогрес времена збрисати, у грађанском животу, оно што је збрисано у животу међуплеменском: т. ј. надати се да ће ишчезнути грађанска равнодушност сиром гажења права суграђанских, и да ће се друштвени чланови, мало по мало, навикнути да се сматрају и осећају као чланови једног тела.

Надатисе да ће прогрес времена собом доносити, да целокупно једно друштво буде не само по имену, но и по осећању једна велика породица, којој ће бити старешине они, којима ће сви чланови друштвени бити оно што су деца родитељима.

Но ако смо ради да се од те наде и једна јога оствари, ваља нам свима прегнути да сваки у свом кругу и на својој области ступи у борбу против свега онога, што убија личну слободу и лично достојанство човеково. Јер највиша и најидејинија циљ захтева у једно и највеће и најснажније напоре за своје одржање.

Према томе, ко у тој борби и за један тренут попусти, недостојан је да се назове бранилац и поборник друштвеног напретка.

ОД ИСТОГ ПИСЦА:

- Живот народни I. књига — Васпитање и просвета.
Живот народни II. књига — Правда и законодавство.
Живот народни III. књига — Природа и политика.
Русо, Песталоције и Коменски — Три највећа васпитна пророка свих времена и народа.
Задруга — Бачва расправа правне, економне и политичке садржине.
Кривично право + Бачва расправа историјске критичке садржине.
Хришћанство — Бачва расправа историјске филозофске садржине.
Логичност и празновернице — у животу, науци и васпитању.
Бен, Спенсер и Вунт — Три највећа савремена психолога, национално-педагошка расправа реалног значаја.